

Сумський державний педагогічний університет імені А.С. Макаренка
Навчально-науковий інститут педагогіки і психології
Кафедра дошкільної і початкової освіти

Борковська Аліна Юріївна

**ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ
СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЦІННІСНОГО
СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ**

Спеціальність: 012 Дошкільна освіта

Галузь знань: 01 Освіта / Педагогіка

Кваліфікаційна робота
на здобуття освітнього ступеня магістр

Науковий керівник
_____ С. М. Кондратюк,
кандидат педагогічних наук, професор
кафедри дошкільної і початкової освіти
«___» _____ 2020 року
Виконавець _____ А.Ю. Борковська
«___» _____ 2020 року

Суми 2020

ЗМІСТ

| | |
|---|----|
| ВСТУП..... | 3 |
| РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ | 8 |
| 1.1. Стан дослідження сфери життєдіяльності дітей старшого дошкільного віку..... | 8 |
| 1.2. Ціннісне ставлення до себе як складова соціальної компетентності дітей старшого дошкільного віку | 26 |
| Висноки до першого розділу..... | 36 |
| РОЗДІЛ 2. ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЦІННОСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ.. | 38 |
| 2.1. Сучасний стан проблеми виховання ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до себе в практичній діяльності закладів дошкільної освіти | 38 |
| 2.2. Педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе..... | 45 |
| Висновки до другого розділу..... | 61 |
| ВИСНОВКИ..... | 63 |
| СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ..... | 66 |

ВСТУП

Актуальність теми. Спрямовання сучасної української освітньої парадигми вимагає перегляду змісту і напрямів виховання підростаючого покоління, а саме зміну підходів до цього процесу, щоб у повній мірі використовувати соціальний виховний потенціал. Підлягають аналітичному розгляду явища нинішніх тенденцій виховання за умов їх впливу на соціалізацію дитини з метою визначення позитивного впливу на формування ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до себе.

Нормативно-правова база, що є підґрунтям вирішення досліджуваної проблеми, представлена такими унормованими документами як: законом України «Про освіту» (2017 р.), «Про дошкільну освіту» (2001 р.), «Про інноваційну діяльність» (2002 р.), «Концепції освіти дітей раннього та дошкільного віку» (2020 р.), Концепції «Нова українська школа (2016 р.), «Базового компонента дошкільної освіти» (2012 р.), освітніми програмами розвитку дітей дошкільного віку.

Сьогодні доводиться визнати, що відбуваються істотні зміни суспільних напрямів та відносин. Звичайна система вартостей і способу життя людей потребує перегляду й усвідомленого переоцінення. Нині стала явною масова зорієнтованість людей на матеріальну забезпеченість, конкурентоспроможність, що, власне, ніяк не є духовними цінностями. Водночас значно послабився (і це явище прогресує) авторитет суспільних традицій, внаслідок чого спостерігаємо спрощене ставлення до життя і смерті, приниження людської гідності. Навала цих так званих духовних підмін змушує і науковців, і педагогів-практиків шукати нові підходи до розв'язання вічної проблеми виховання — введення дитини у соціальне середовище, тобто у світ людей.

У процесі розвитку морально-духовної свідомості і самосвідомості людини створюється її соціальне «Я». Свідомість забезпечує розвиток ставлення до певних моральних норм, власних особливостей, а

самосвідомість визначає їх як емоційну так і ціннісну оцінку, себто перетворює їх у належні особистісні цінності.

Старший дошкільний вік характеризується ще й тим, що у дитини складається відчуття благополуччя – неблагополуччя, яке в деякій мірі, може передбачати, які почуття стосовно себе будуть формуватись у дошкільника в майбутньому: позитивні, негативні, чи на середньому рівні. На основі самооцінки дитини виникає певне ціннісне ставлення до себе. Проте переважна більшість дослідників вказаної проблеми предметом своєї уваги робить другу (соціальну активність), а не першу компоненту соціальної компетентності (індивідуальну свідомість). Внаслідок цього у науковій літературі детальніше аналізуються умови формування у дитини здатності: усвідомлювати елементарні соціальні події та явища, адекватно їх оцінювати; розуміти основні закономірності соціальних ситуацій; будувати свою поведінку відповідно до вимог соціальної дійсності; налагоджувати конструктивну взаємодію з оточуючими людьми; виявляти соціальну відповідальність; турбуватися про інших; вести перемовини, розв'язувати конфлікти тощо, ніж визначення ролі в цьому ціннісного ставлення до себе. Як правило соціальний розвиток зводиться до процесу соціалізації особистості, її здатності засвоювати соціальні правила і норми з метою повноцінного функціонування у соціумі.

Зважаючи на недостатню увагу науковців щодо досліджуваної проблеми, її актуальність і практичне значення, зумовили вибір теми кваліфікаційної роботи: **«Педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе».**

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У психолого-педагогічній літературі ціннісне ставлення до себе опозиціонується як одна з компонента самосвідомості, що характеризує зрілість особи. Для нього властиві певні складники, форми та показники (І. Бех, О. Кононко, А. Мудрик, В. Сластенін, Т.Кравченко, О. Сидельникова та ін.).

Наукові розвідки дають можливість припустити тверджень стосовно значення виховання ціннісного ставлення до себе у розвитку дитини дошкільного віку за допомогою певних способів педагогічного впливу (Л. Артемова, О. Кононко, Д. Ельконін, О. Сидельникова та ін.).

Мета і завдання дослідження. Мета магістерського дослідження полягає у визначенні та теоретичному обґрунтуванні педагогічних умов виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе.

Згідно з метою дослідження було визначено такі *завдання*:

1. Вивчити стан досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній теорії та практиці.

2. Проаналізувати ціннісне ставлення дітей старшого дошкільного віку до себе як складової його соціальної компетентності.

3. Визначити та теоретично обґрунтувати педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе.

Об'єкт дослідження: виховання ціннісного ставлення до себе у дітей старшого дошкільного віку.

Предмет дослідження: педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе.

Матеріали та методи дослідження:

- теоретичні: аналіз психологопедагогічних джерел та педагогічної документації закладів дошкільної освіти з метою визначення сутності та стану роботи з виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе;

- емпіричні: педагогічний експеримент (констатувальний, формувальний);

- статистичні: методи математичної обробки експериментальних даних констатувального етапу дослідження.

Елементи наукової новизни одержаних результатів: узагальнено підходи до виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного

ставлення до себе (розкрито складові самопізнання дітей старшого дошкільного віку, проаналізовано ціннісне ставлення до світу взагалі, до себе зокрема у дітей старшого дошкільного віку); *визначено* педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення себе (реалізація дорослим в процесі спілкування з дітьми старшого дошкільного віку особистісно орієнтованого підходу; ставлення до дітей старшого дошкільного віку як до самоцінної особистості через висловлювання довіри її можливостям, здатність рахуватися з її думкою; надання педагогом дітям старшого дошкільного віку права на помилку, повага її почуття гідності, вправлення у здатності виявляти самостійність, підтримка у стресових ситуаціях; вправлення в уміннях обґрунтовувати та відстоювати власну позицію, порівнювати себе з іншими, аналізувати наслідки вчинків для оточуючих); *дібрано* опорні елементи виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе (заняття, розминки, бесіди, ігри, ситуації).

Практичне значення одержаних результатів дослідження становлять визначені педагогічні умови, які сприяють підвищенню ефективності процесу виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе. За допомогою дібраних форм і методів виховання педагоги закладів дошкільної освіти зможуть об'єктивно оцінити результати педагогічного впливу на рівень сформованості особистісних цінностей у дітей старшого дошкільного віку.

Матеріали та результати магістерського дослідження можуть бути використані вихователями у практичній діяльності – на рівні організації предметно-розвивального середовища закладу дошкільної освіти при формуванні ціннісної орієнтації дітей старшого дошкільного віку до себе; у закладах вищої освіти – при реалізації освітньо-професійної програми підготовки фахівців за спеціальністю 012 Дошкільна освіта; в інститутах післядипломної педагогічної освіти – при підвищенні кваліфікації вихователів закладів дошкільної освіти.

Апробація результатів та публікації. Основні положення і висновки дослідження оприлюднювалися і обговорювалися на VI Всеукраїнській науково-практичній конференції «Дошкільна освіта: від традицій до інновацій» (Суми, 2020) та Днях студентської науки у Сумському державному педагогічному університеті імені А. С. Макаренка (Суми, 2019, 2020 рр.).

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЦІННІСНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ

1.1. Стан дослідження сфери життєдіяльності дітей старшого дошкільного віку

Перебудова освіти в Україні на принципах гуманістичного підходу до дитини насамперед передбачає забезпечення дорослих (батьків та педагогів) знаннями психологічних закономірностей розвитку та становлення індивіда протягом різних вікових періодів життя. При цьому необхідно враховувати психологічну, фізичну та соціальність індивідуальність дитини, що впливає на формування образу власного «Я», а отже є результатом освіти.

Аналіз оновлено Базового компонента дошкільної освіти та попередніх програм дозволив визначити такі його відмінності як посилення уваги до несправедливо ігнорованої раніше сфери життєдіяльності особистості «Я сам», яка ґрунтується на новоутвореннях, що є специфічними для досліджуваної нами категорії дітей, і значною мірою впливає на становлення життєвої компетентності дітей старшого дошкільного віку.

Досліджуючи «Я» концепцію, ми визначаємо це поняття як систему уявлень дитини про себе, усвідомлення нею власних фізичних, моральних та розумових якостей у доступному їй обсязі. Основними складовими «Я» - концепції є:

- образ «Я» (система знань про себе — свої якості, чесноти та вади, здібності тощо);
- самооцінка (позитивне ставлення до себе, усвідомлення своєї значущості для інших);
- саморегуляція поведінки (ґрунтується на образі «Я» та самооцінці);

- здатність суб'єктивно ставитися до зовнішніх впливів.

При підготовці дитини старшого дошкільного віку до школи, вона повинна орієнтуватись у своєму психофізичному та соціально-побутовому «Я», володіти елементарною «Я» - концепцією, що є наслідком самосвідомості індивіда, яка стає старшою, результатом її вражень про себе. Характеристика оточуючих, значущих для дитини людей та власний досвід, не лише успішний, але й не зовсім, формують оцінне ставлення дитини старшого дошкільного віку до себе. Якщо це гарні враження у дитини і схвальні оцінки дорослих, то вони сприяють формуванню гідної думки про себе. І навпаки: надмір неприємних почуттів та негативних відгуків викликає у собі побоювання.

Можемо стверджувати, ставлення дорослих до оцінювання дітей старшого дошкільного віку формує у них відповідальність за власне зростання.

Не менш важливим аспектом у становленні самосвідомості як підґрунтя особистості дошкільняти є самопізнання (порівняння себе з іншими). Зазвичай діти старшого дошкільного віку прагнуть пізнати своє «Я»:

- фізичне (будова тіло);
- моральне і духовне (свої переживання, міркування, потреби);
- соціальне (себе як частину громади).

Щоб допомогти дитині в цьому, вихователь дошкільного закладу має будувати освітньо-виховну роботу з нею за певною схемою, яка складається з трьох напрямків.

Перший напрямок спрямований на знайомство дітей старшого дошкільного віку зі своїм фізіологічним «Я», основними завданнями якого є:

1. Ознайомити та сформувати у дітей старшого дошкільного віку уявлення про будову тіла людини (опорно-руховий апарат та інші системи і органи, продемонструвати їх функціонування).

2. Прищепити необхідність рухової активності; визначити, відповідно вікових та фізичних можливостей, рухових комплексів вправ та впровадження їх у режим дня дітей старшого дошкільного віку. Зазначити параметри оцінювання фізичних вмінь;

3. Надати знання і вміння дитині старшого дошкільного віку щодо визначення свого психофізичного стану здоров'я, сформувати навички правил режиму раціонального харчування та гігієни сну, показати способи надання першої допомоги собі та іншим.

Другий напрямок присвячується розвитку самосвідомості дитини старшого дошкільного віку, приділяється увага ознайомленню з власним внутрішнім світом. Цей напрям передбачає надання знань про психологічне «Я» і забезпечується вирішенням таких завдань:

1. Ознайомити дітей старшого дошкільного віку з такими психологічними дефініціями як бажання, мислі, почуття, воля, мрії, самопочуття.

2. Надати доступне визначення щодо розвитку самосвідомості, зрозумілого дитині старшого дошкільного віку.

Таким чином, можемо стверджувати, що діти старшого дошкільного віку здатні опанувати знання і використовувати їх у повсякденному житті щодо формування власних думок, логічно їх будувати, сприймати свого оточення, робити висновки, послідовно формувати судження.

Третій напрямок освітньо-виховної роботи має бути спрямований на формування соціального «Я» дитини старшого дошкільного віку, визначення самосвідомості відповідно його основних складових, а саме:

1. Навчити дитину розуміти необхідність контактувати з оточуючими, створювати дружні стосунки у колі однолітків та визначати свій статус між однолітками.

2. Формувати вміння контролювати свої емоції та поведінку, негативно ставитись до проявів агресії деструктивні дії, не дозволяти собі і оточуючим

проявів неповаги та силових прийомів при вирішенні складних ситуацій [10; 11; 15].

Потрібно пам'ятати, що маючи невеликий життєвий досвід, дитина старшого дошкільного віку розуміє свою залежність від дорослих і, відповідно цього, визначає своє місце у соціумі, очікування від неї. Впевнена у підтримці дорослих і забезпеченні свого, бажаного життєвого світу та комфортних умов життя. Тому необхідно формувати з дитячого віку такі психосоціальні утворення як, саморозвиток, самопідтримка та самозахист.

Світ людської природи відштовхується від єдиного начала, системи координат, що зветься цінностями. Система цінностей – це певні значення вищого порядку, окультурена констеляція відчуттів, емоцій, ідей. Це найважливіший елемент культури, який звеличує людину, формує її духовні орієнтації. Завдяки цінностям людське існування виходить за рамки термінового задоволення потреб і інтересів, особистої користі, зручності та ефективності, духовного багатства країни. Основою світоглядно – ціннісних орієнтацій є високий рівень людської культури, як у світоглядному, так і соціалізаційному вимірах. Глибокі зміни в суспільному житті, зруйнування базових побудов в ідеології виявили цілий спектр молодіжних проблем, які потребують уваги з боку всіх соціальних інститутів. Особливо це стосується молоді, оскільки саме на етапі учіння відбувається активна соціалізація, сприйняття та відтворення основ загальнолюдської культури, початки життєвого самовизначення, усвідомлено формуються соціальні орієнтації та цінності як на когнітивному, емоційному, так і на поведінковому рівнях. Світ її цінностей формується життям, тією інформацією, яка дається соціальною кон'єктурою, баченням дорослими навколишнього світу. Бо у самих дітей ще немає достатнього життєвого досвіду. Вони оцінюють явища, виходячи із знань, отриманих у навчальних

зкладах, засобів масової інформації, з оцінок вчителів, батьків, друзів і т. ін. Хоч власний досвід теж займає суттєве місце у життєвому самовизначенні.

Аналіз психологічних джерел дозволив стверджувати про генетичну складову такої психологічної якості як «особистісна цінність», завдяки якій дитина старшого дошкільного віку визначає існуючу дійсність і починає розуміти залежність від неї різних емоцій: позитивних чи негативних, переживання чи спокій і задоволення, і, головне, свою причетність до таких станів, що саме її образ «Я» безпосередньо включено в цей ланцюг, який впливає матеріальну і соціальну дійсність [8].

Саморозвиток дітей старшого дошкільного віку та розуміння власного «Я», здійснюється шляхом усвідомлення себе і загального прихильного ставлення оточуючих до себе. Якщо відчуття невдоволення, хвилювання, з'являється бажання протиставити свою поведінку, або відбувається уникнення контакту з оточуючими, заниження самооцінки аж до відчуття себе жертвою, слабкою, нікому не потрібною. Такий стан призводить до зневаги і нелюбові оточуючих. Особливо негативно впливають на дітей старшого дошкільного віку вислови, які носять порівняльний характер: «Ну от, подивись, як зробив Сашко. А що знов у тебе вийшло ?!». Або : «Ти вже такий великий, а вести себе (читати, одягатись, писати, їсти і т.п.) не вмієш. Подивись, як це робить Сашко». Багато і часто подібних висловлювань можна почути від батьків і вихователів. Дитина намагається привернути до себе увагу, нехай навіть не дуже адекватним способом, а доросли не завжди вірно вибирають тактику поведінки – починають сварити малюка за його «кривляння» і «істерики», порівнюючи з іншими, не зовсім розуміючи з чим вони пов'язані і не думаючи, що, в першу чергу, саме з їх оцінок складається думка дитини про себе. Вплив на моральний розвиток особистості чинить не стільки узагальнена самооцінка, скільки узагальнене ставлення до себе особистості.

Підвищенню самооцінки сприяє схвалення. Більшість педагогів і батьків остерігаються втілювати цей принцип в життя і взагалі, наша культура скупа на схвалення і навпаки – дуже щедра на критику і самокритику. Не треба боятись, дитину з заниженою самооцінкою захвалити не можливо. Такі діти дуже вразливі і часто найменші докори самолюбства сприймаються ними болісно. Необережне слово, презирливий жест, різкий тон можуть врізатись в пам'ять, залишивши слід на довгі роки. І навпаки, дітей з завищеною самооцінкою не можна перехвалювати. Схвалення, як і покарання, потрібно співставляти з вчинком.

Рівень самооцінки не встановлюється раз і назавжди. Він може змінюватись, особливо в дошкільному віці. Кожне звертання педагога до дитини, кожна оцінка її діяльності створює ставлення до її успіхів і невдач – все це здійснює вплив на відношення дитина до себе. Дитина завжди переживає оцінку себе значущими дорослими, і тим більше таку оцінку, зроблену собою, тобто самооцінку. А на основі самооцінки виникає повне емоційно – цілісне ставлення дитини до себе, як до цінності [2].

За сьогоdnішніх реалій життя виникла потреба у змінах пріоритетів виховання дитини, це стосується, в першу чергу, максимально використовувати сучасний соціальний осередок життя дитини. Це викликає необхідність здійснити аналіз нинішніх тенденцій виховних впливів на дитину і виявити ці впливи на розвиток дитини старшого дошкільного віку з метою визначення нових пріоритетів у виховання.

Внаслідок істотної зміни суспільних орієнтирів та відносин усталена система вартостей і способу життя людей сьогодні об'єктивно потребує певної переоцінки й усвідомленого переосмислення. У ході аналізу стану досліджуваної проблеми ми з'ясували, що нині стала явною масова зорієнтованість людей на матеріальну забезпеченість, конкурентоспроможність, що, власне, аж ніяк не є духовними вартостями.

Водночас значно послабився (і це явище прогресує) авторитет суспільних традицій, внаслідок чого спостерігаємо полегшене ставлення до життя і смерті, приниження людської гідності, культ сили. Навала цих так званих духовних підмін змушує і науковців, і педагогів-практиків шукати нові підходи до розв'язання вічної проблеми виховання — введення дитини у соціальне середовище, тобто у світ людей. Зазвичай, ознайомлення дітей зі світом людей — умовно назвемо цей «навчальний предмет» вступом до людинознавства — розглядалося як складова розумового (життя та праця дорослих) і морального (дорослий як взірець для наслідування) виховання. Відповідно до такого загального зорієнтування будувалися програма навчання та виховання дошкільнят, система занять тощо [30].

Зазначимо традиційні аспекти морального виховання: це, зокрема, формування у дітей початкових уявлень про суспільні норми моралі, які регулюють ставлення до інших людей, до їхньої діяльності й до себе самого, а також перетворення цих норм на засоби самостійної регуляції поведінки та побудови взаємин з тими, хто поряд. Отже, центральною проблемою морального виховання є людина, її окреме місце в системі соціальних стосунків. А в цій проблемі актуальними є питання формування гуманного ставлення до довкілля, виховання колективістської спрямованості поведінки, працьовитості, морально-вольових якостей (чесності, скромності, відповідальності тощо).

Сьогодні, із послабленням соціального контролю та зменшенням авторитету старших поколінь, спостерігаємо помітне зменшення питомої ваги нормативного регулювання поведінки. Можемо констатувати такі зміни, поза які зазначені вище моральні якості, відносять до початків духовності особистості, та й сучасні дослідники схиляються до думки, що людина, дотримуючись моральних норм, повинна мати певні орієнтири щодо своїх дій та вчинків і в обставинах, які постійно змінюються. Відтак через відсутність чіткої соціальної детермінації поведінки зростають вимоги щодо власної визначеності й самостійності. Саме ці риси вказують на рівень

вихованості людини: вона доброзичлива, щира, гуманна не з примусу чи задля схвалення, а з доброї волі, бо не може чинити інакше.

Наявні соціально-політичні зміни в житті суспільства й зумовлена ними необхідність вчасної підготовки дітей до цих змін підвищують актуальність соціальних аспектів виховання. Набуття дитиною таких важливих якостей, як уміння керувати своєю поведінкою і способами спілкування, здатність вибирати адекватну альтернативу власних дій та вчинків, орієнтуватись у нових обставинах, відчувати своє місце серед інших людей, слугує її соціальному розвитку. А механізм такого розвитку складають два головних компоненти: когнітивний (здатність пізнавати людей, їхню поведінку, взаємини) та поведінковий (мотиви та навички взаємодії у різних ситуаціях спільної діяльності). Моральною характеристикою цих складових є гуманність, яка в дошкільному віці виступає емоційним чинником, — тобто співпереживання, співчуття. Ці почуття визначають вміння діяти на основі гуманного ставлення до людей. Отже, становлення і збагачення соціального досвіду дитини в процесі морального виховання набуває гуманного спрямування й сприяє формуванню засад духовності особистості [30].

Таким чином, поєднуючи моральний, духовний і соціальний компоненти виховного процесу, ми спрямовуємо його на всебічний розвиток особистості, який реалізується в гармонії із зовнішнім світом та з самим собою. У процесі прилучення до цього світу дитина набуває соціальної компетентності: в неї виробляються навички свідомої поведінки, свідоме ставлення до себе самої як особистості, рівноправної з іншими, формуються інтерес до тих, хто її оточує, до спілкування з ними, готовність сприймати їхній соціальний досвід, а також співпереживання, співчуття, бажання робити добро.

Цілком справедливо вчені зазначають, що дошкільне дитинство є початком фактичного становлення особистості, розвитку активності як чинника світопізнання, засвоєння морального досвіду поколінь, видів і способів практичної діяльності. Саме завдяки питомим віковим особливостям цього вікового періоду — емоційній чутливості дітей,

допитливості, здатності до наслідування, вразливості — й створюються сприятливі умови для формування особистості як суб'єкта моральних стосунків. Це означає, що маємо прищеплювати дошкільнятам культуру людських взаємин, навчати їх взаємної поваги у спілкуванні та спільній діяльності, виробляти вміння дотримуватися простих норм співжиття, керуватися соціальне значущими вартостями [15; 64; 38; 42].

Про розвиток особистості дитини свідчить зміна її активності в соціальній ситуації розвитку. Цей розвиток як своєрідний, специфічний для дошкільного віку, винятковий, єдиний і неповторний стосунок з навколишньою дійсністю, насамперед соціальною.

Складовими цього процесу виступають вплив середовища та ставлення дитини до нього, і саме в розумінні значущості кожної складової вбачаємо принципову відмінність новітньої концепції виховання, яку називають особистісно орієнтованою, від її попередниці — навчально-дисциплінарної. Завважимо: гуманістична педагогіка надає провідного значення виробленню свідомого ставлення дитини до явищ дійсності, натомість за навчально-дисциплінарної моделі виховання вирішальна роль належить формувальним впливам середовища.

Знову ж таки, соціальна ситуація розвитку — це та система відношень, у яку дитина входить, це те, як вона орієнтується в суспільних взаєминах і до яких галузей суспільного життя долучається. Відомо, що вже в ранньому віці починає складатися важливе особистісне утворення — базисна довіра до світу: уявлення дитини про надійність дорослих, емоційна близькість з ними. Завдяки цьому (звичайно, за умов правильного виховання) в дитини формуються відкритість до соціальних впливів, готовність сприймати інших людей, інтерес до спілкування з ними.

Як уже зазначалося, в дошкільному віці закладаються основи соціальної компетентності дитини: вміння орієнтуватись у світі людей (рідні, близькі, знайомі, незнайомі люди, люди різної статі, віку, роду занять та ін.); здатність розуміти іншого, його потреби, особливості поведінки; вміння

поважати людей, допомагати їм, турбуватися про них, обирати відповідні ситуації спілкування та спільної діяльності. Соціальне компетентна дитина здатна відчувати своє місце в системі людських стосунків, а отже, й адекватно поводитися. Спираючись на сказане вище, підсумуємо: йдеться передусім про її відкритість до світу людей як особистісну потребу; про володіння навичками соціальної поведінки, свідомого ставлення до себе як вільної самостійної особистості та до своїх обов'язків, що визначаються зв'язками з іншими людьми; про готовність сприймати соціальну інформацію; про вміння співчувати й співрадіти, співпереживати; про бажання пізнавати людей, робити добрі вчинки [27].

Зазначимо, в основі гуманістичної позиції має лежати позитивне прийняття себе та інших людей, оптимістичне світосприйняття. Впродовж дошкільного віку в дитини формується здатність правильно орієнтуватися на можливе ставлення дорослого до неї, виявляється прагнення відповідати його вимогам.

Отже, новизна сучасного підходу до гуманістичного виховання полягає в можливості цілісного розвитку особистості дитини в світі людей на противагу традиційному підходу, де виховні завдання визначаються за моральним, духовним, соціальним та іншими аспектами виховання. Новий підхід відповідає сучасній меті виховання — створенню сприятливих умов для розвитку особистості дитини, для її самореалізації. При цьому виняткового значення набуває формування ціннісного ставлення до світу людей і до самого себе.

Зауважимо: ціннісний підхід вимагає усвідомлення різних проявів людини, поцінування її індивідуальності. Наприклад, з дошкільнятами варто обговорити такі питання: «Що ти знаєш про свою маму? Скільки років мамі? Якою мама була у твоєму віці? Що мама любить? Що їй більше подобається: слухати музику, читати, вишивати, малювати? Чим твоя мама відрізняється від інших жінок? Чи є у мамі подруги? Як мама ставиться до своєї мамі? Як можна піклуватися про маму?».

Вже маленька дитина має усвідомлювати, що члени сім'ї пов'язані родинними зв'язками не лише з нею самою, а й між собою: «Уяви собі таку сім'ю: мама, тато, бабуся, десятирічний син і п'ятирічна донечка. Поміркуй, як у вихідний день усі вони могли б відпочити?» Слід також давати дітям змогу визначати своє місце і право у вирішенні родинних справ: «Мама вважає так, тато — ось так. А як пропонуєш ти?».

Діти повинні розуміти, що людські взаємини — то велика цінність, і їх слід підтримувати й збагачувати. Треба вчити малюків розуміти стан іншої людини, поважати її почуття, рахуватися з її інтересами. Дехто вважає, що з малими важко говорити про моральні категорії, насправді ж педагогічна творчість вихователя здатна перетворити складні етичні визначення у цілком доступні для дошкільнят поняття. Тут важливо показати зв'язок як доброго в людських проявах (чесність, доброта, чуйність, допомога тощо), так і недоброго, щоб діти розуміли причини помилок і вміли їх аналізувати та виправляти. Скажімо, проводячи бесіду про чесність, можна запитати, чому люди говорять неправду (бояться покарання, хочуть здаватися кращими, ніж вони є насправді, бажають мати те, чого не заробили). Отже, у правди є вороги: страх, заздрість, жадібність. Зв'язок моральних категорій має бути добре відчутним дитині, доступним для її розуміння, інакше зростає небезпека появи так званого морального формалізму.

У турботі про долю малюків варто бути мудрими та далекоглядними, розглядати різноманітні новітні педагогічні технології не лише із сьогоденних позицій, а й мислити стратегічно, оцінювати їхню значущість у контексті всього подальшого життя дитини. Гадаємо, таким підходам найбільше відповідає педагогіка життєтворчості, яка проголошує дитину головним пріоритетом і цінністю, суб'єктом культури й життя, творцем своєї долі. З огляду на сказане необхідно навчити дітей усвідомлювати себе як особистість, володіти методами рефлексії та самопізнання, виробляти у собі потребу поважати інших та самоповагу [34; 35].

Можливо, хтось заперечить: чи не зарано говорити про такі глобальні цілі, коли йдеться про дошкільнят? Нехай, мовляв, трішки підростуть! Ми глибоко переконані, що педагоги мають володіти стратегією виховання, вміти прогнозувати та бачити, як проектується сьогоднішній день дитини в її майбутнє.

Доведено, що людині будь-якого віку конче потрібно відчувати свою значущість, пройнятість іншими людьми. Тож про вироблення в дитини саме такого ставлення до себе треба дбати ще задовго до її народження. Майбутні тата та мами, котрі з радістю очікують поповнення своєї родини, тим самим створюють сприятливий «старт» для становлення в сина чи доньки позитивного самосприйняття. І, навпаки, «випадково» народжені діти частіше потрапляють у світ неприязні, роздратування, відчуженості. А може, саме в цьому одна з причин важковиховуваності? Неможливо компенсувати небажаний дитині ті втрати, яких вона зазнає через неприйняття її найбільш значущими для неї людьми — матір'ю та батьком. Батьківська любов гріє та оберігає нас протягом усього життя, і, ставши дорослими, ми часто подумки повертаємося до тих часів, коли нам було все по силі, бо нас любили і в нас вірили безумовно. Маленькій дитині для повноцінного зростання увага, любов і тепло потрібні, як рослині сонце. А якщо цього немає або обмаль, світ постає перед маленькою істотою незрозумілим, а то й ворожим, відтак виникає дисгармонія у сприйнятті не лише навколишнього світу, а й самої себе.

Отже, в становленні ціннісного ставлення дитини до себе дуже важливі вже перші дні її життя. Якщо задоволені потреби малюка в емоційних контактах з близькими дорослими, у своєчасному споживанні їжі, в догляді, то це означає значно більше, ніж суто фізичний комфорт. Адже йдеться про відчуття захищеності, спокою, внутрішнього задоволення, внаслідок якого й формується відчуття власної цінності.

Я — хороший! Уже в ранньому віці в поведінці малюка з'являються реакції, які яскраво свідчать про зародження його самолюбства. Дитина вже

вміє активно протестували, не погоджуватися, ображатися, ніяковіти. Вона засмучується, коли не відповідає нашим очікуванням, прагне продемонструвати своїм близьким людям, що вона вміла, самостійна, розумна, одне слово — хороша. У таких ситуаціях дорослі мають перейнятися внутрішнім станом малюка і своїм ставленням підтвердити його високу цінність, спрямувати на прийнятні форми поведінки. На жаль, дитина не завжди може адекватно заявити про свої бажання, претензії, очікування, і тоді досить часто реакція дорослих викликає в неї почуття меншовартості: над нею кепкують, вдаються до покарань, примушують підкорятися: «Не слухаєш — отримуй ляпаса!», «Будеш так поводитися — весь вечір стоятимеш у кутку» [26].

Відтак, кожен із соціальних інститутів (і сім'я, і група ровесників, і дошкільний заклад) виявляється альтернативним джерелом, завдяки якому здійснюється вибір моделей ставлення дитини до себе. Коротко охарактеризуємо їх.

Сім'я як персональне середовище розвитку - один з найважливіших інститутів соціалізації особистості, адже воно (середовище) зумовлює спосіб життя дитини, її соціальне існування, впливає на формування нових соціальних якостей, вмінь та навичок. На думку науковців, соціально-позитивний чи негативний вплив сім'ї залежить від числа параметрів, з-поміж яких: соціокультурний, що засвідчує рівень культури сім'ї, соціально-економічний, який визначається її майновими характеристиками, техніко-гігієнічний - особливості способу життя (І.Гребенніков, С.Литвиненко, В.Ямницький та ін.). Сім'я як різновіковий колектив представлена певною системою закріплених традиціями, звичаями, моральними і правовими нормами стосунків між старшими і молодшими, батьками і дітьми. Під їхнім впливом формується світогляд дитини, ставлення до довкілля й зокрема соціуму. До психологічних механізмів сімейної соціалізації, в умовах якої відбувається функціонування персонального середовища розвитку дитини, належать: ідентифікація (дитина наслідує батьків); включення батьків у

внутрішній світ дитини, її інтереси, потреби, смаки, прагнення; цілеспрямоване формування поведінки, що відбиває систему норм, схвалених суспільством [29].

Відзначаючи надзвичайний позитивний вплив родини на становлення особистості дитини, науковці водночас звертають увагу на «недоліки» сімейної соціалізації, яка, на думку О.Кононко, виявляється у центрації малюка на своїх проблемах, домінуванні егоїстичних прагнень; надмірній опіці, допомозі, що гальмує процес дорослішання; відсутності в оточенні дитячого товариства, партнерів, серед яких малюк навчається домовлятися, узгоджувати дії, розв'язувати конфлікти; дефіцит елементарних обов'язків, ділових стосунків, домінування процесуальної діяльності над результативною; непослідовність вимог та оцінок.

З огляду на різноманітність стилів сімейної соціалізації (домінаторний, партнерський та їхні різновиди), узагальнену характеристику «благополучна», «неблагополучна», зрозумілим виявляється той факт, що діти, які мають лише такий досвід, по-різному стартують на початку свого шкільного навчання, тобто початку такого періоду, коли вони вперше вимушені вийти за межі тільки сім'ї. Вузкість соціального досвіду, певною мірою його односторонність (в більшості сучасних сімей дитина не вирішує жодної проблеми, не має досвіду відповідності за власні дії) утруднює ситуацію входження малюка до нового соціуму, в якому, на відміну від сім'ї, не кожен іде йому назустріч. Навіть діти, які виховувалися в партнерській сім'ї, де панують відкриті стосунки, співчутливі відносини, почуття захищеності, тісна сімейна згуртованість, хоча й швидше адаптуються до нових умов, проте боляче переживають дефіцит соціального досвіду. Діти ж, які виховувалися в домінаторних або тоталітарних сім'ях з суворими правилами примусу, відсутністю сімейної єдності, зі станом постійної конкуренції, дуже складно будують власні стосунки з однолітками, відчують жах від необхідності спілкуватися з дорослими.

Відтак, сім'я - найближче розвивальне й виховне середовище. В сім'ї діти раннього і дошкільного віку орієнтовані на дорослого, його оцінки, знання, вчинки. Проте процес входження дитини до соціуму був би неповним, якщо б обмежувався лише тим соціальним досвідом, який дитина може здобути у спілкуванні і взаєминах з дорослими. Отже, діти, які відвідують дошкільні заклади, на момент вступу до школи виявляються у вигіднішому стані, оскільки, крім досвіду сімейної соціалізації, вони ще мають і досвід, здобутий у процесі різноманітної життєвої практики спілкування і взаємодії з однолітками.

За Базовим компонентом дошкільної освіти, сучасний дошкільний заклад має стати «інститутом соціалізації», призначення якого – забезпечити фізичну, психологічну і соціальну компетентність дитини від народження до шести-семи років, можливість адаптації до унормованого існування серед людей, сформувані ціннісні ставлення до світу, навчити особистісного існування, озброїти елементарною наукою і мистецтвом життя. Передусім це відбувається завдяки поступово зростаючій ролі дитячого співтовариства, яке, починаючи зі старшого дошкільного віку суттєво впливає на процес соціалізації дитини. Дитяча спільнота, як зазначають дослідники, це – важливе джерело близької інтересам дітей інформації про соціальну дійсність, яка хоч і відрізняється неточністю, проте активно сприймається і швидко й легко засвоюється. Крім того, дитяче співтовариство – це школа формування соціальних почуттів та особистісних якостей. Передусім дитина неодноразово спостерігає прояви почуттів іншими дітьми, відчуває на собі ці прояви та сама висловлює свої почуття. Взаємини з ровесниками активізують певні особистісні якості дитини. Дитина, що є дуже цінним, здобуває практику (частіше всього інтуїтивно) відбору, активізації якостей, ухвалених певним дитячим товариством. Це формує гнучкість, здатність пристосуватися до середовища, повагу до інших, розвиває впевненість у собі. Проте дитяче товариство може активізувати й негативні якості дитини, стимулювати агресивність, надмірну гнучкість, підкорення більшості. По-

третє, дитяче товариство в дошкільному закладі створює умови для практики соціальної поведінки. Взаємини дітей стають, так би мовити, полігоном для перевірки та закріплення засвоєних соціальних моральних норм. Отже, у процесі соціалізації дитячому співтовариству, керованому педагогом, належить дуже значна й відповідальна роль. Його не можна замінити дорослим товариством [7].

Попередня характеристика сім'ї як джерела й опосередкованого ланцюжка передачі дитині соціально-історичного досвіду, передусім досвіду емоційних та ділових взаємин між людьми (в дошкільному закладі ця практика лише збагачується й доповнюється), логічно підводить до думки, що втрата сім'ї - найтяжча трагедія в житті дитини. Гостра соціальна криза в країні відбилася не тільки на матеріальному, а й на моральному здоров'ї та благополуччі сім'ї як інституті природного біологічного та соціального захисту дитини. Гіркою ознакою нашого часу є соціальне сирітство. Виховання в умовах державних сирітських закладів, зміни закладів й опікунів, навіть при найкращому розкладі, травмують психіку дитини, унеможлиблюють реалізацію природних потенцій, порушують систему її взаємин з навколишнім.

І навіть в умовах суспільного виховання діти досить часто не мають необхідної підтримки, оскільки деякі педагоги переймають той тип ціннісного ставлення, який панує в родині.

Вихователь має навчитися будувати стосунки з дитиною без упередження, на основі справедливого (і навіть поблажливого!) ставлення до неї, намагаючись компенсувати цим втрати, завдані у родині. На цьому шляху можуть виникати певні труднощі. Слід, наприклад, бути готовими до того, що дитя, яке не отримує вдома уваги та любові батьків, не відразу адекватно відреагує на турботливе ставлення педагога, оскільки не звикло або навіть не вміє спілкуватися на такому рівні.

У дошкільному віці в дітей розширюються та урізноманітнюються стосунки з однолітками та близькими дорослими, збагачується їхня

предметно-практична діяльність (вони малюють, ліплять, конструюють, виконують різноманітні доручення). І кожний акт взаємодії малюка з довкіллям є засобом самопізнання, самовираження, самоствердження та формування ціннісного ставлення до себе.

Природою закладено в маленьку людину своєрідний механізм самозахисту, завдяки якому вона за будь-яких умов усвідомлює свою високу цінність. Недарма від дошкільника часто можна почути: «Я хороший!», навіть якщо ця його позиція зовсім не вмотивована. Проте все-таки не варто недооцінювати ролі середовища та стороннього впливу в процесі формування в дитини самооцінки та самоповаги. Серед несприятливих чинників можна назвати такі:

- авторитарне ставлення до дитини, коли вона ігнорується як особистість, що має свої уподобання, інтереси, прагнення; орієнтація педагога лише на об'єктивний успіх, небажання та невміння побачити позитивні тенденції в розвитку малюка;

- надмірне опікування, коли дитина позбавлена можливості ініціювати різні справи, вибирати, робити помилки; захвалювання її, коли ігноруються реальні результати діяльності;

- невміння педагога впливати на збагачення та розширення Я-образу дитини через розширення сфер її діяльності;

- збіднене предметне середовище, яке не дає дитині можливості самовиразитися та самоствердитися. Діти, що виховуються за таких умов, дуже залежні від оточення, рідко виявляють ініціативу, не прагнуть до вибору, не проявляють наполегливості в досягненні позитивних результатів діяльності, їм властива неадекватна самооцінка (часто завищена). Якщо в такого малюка запитати, чим він хороший, чим відрізняється від інших. то з'ясується, що він мало що може розповісти про себе. Завдання педагога й полягає в тому, щоб допомогти дитині за різних умов життя й діяльності роздивитися себе, зрозуміти свої сильні і слабкі сторони, створити такі сприятливі умови розуміння та визнання, за яких дитина не боялася б

дивитися на власні невміння чи незнання і була готова до роботи над собою. Сьогодні дрібниця — завтра проблема [17; 18].

Ціннісне ставлення до себе формується в дитини через узагальнення нетривалих, епізодичних переживань, що стосуються безпосередньо її самої. Якщо в її житті переважатимуть радісні почуття стосовно себе: своєї вмілості, компетентності, спроможності, прийнятості, то відповідним буде й характер узагальнення — у самосвідомості відкладатимуться елементи самоповаги, почуття власної гідності.

Кожна дитина намагається знайти свої власні способи самовираження. Для дошкільняти це насамперед спілкування з дорослими та однолітками, предметно-практична й художньо-творча діяльність. Але вирішальна роль у вихованні в дітей самоповаги, ціннісного ставлення до себе належить усе-таки дорослому.

Ряд вчених стверджують, що дитина пишатиметься результатами своєї діяльності чи поведінки лише в тому разі, якщо розумітиме: авторитетні для неї люди вважають це надзвичайно важливим. Тож виховання в дошкільняти самоповаги неможливе без формування в його свідомості ціннісного ставлення до різних аспектів життя. Психологи стверджують: ціннісне ставлення до певного аспекту життя складається в людини за умови включення її в процес творення Я-образу. Це означає, що виховуючи в малюка ту чи іншу особистісну цінність, педагог має не лише виокремити та актуалізувати його позитивні якості (старанність, наполегливість тощо), а й створити такі умови, за яких він зможе, відтак, переживати різноманітні позитивні почуття: радість за свій успіх, задоволення власними діями тощо. Інакше кажучи: якщо вихователь організовує певну діяльність дитини, його має турбувати не лише кінцевий результат, а й той шлях, яким вона йде до цього результату. Важливо, щоб вихованець не тільки почув від педагога, як важливо бути старанним, а й знайшов цьому підтвердження в умовах організації діяльності: можливості щось доробити, виправити, вдосконалити. А по завершенні справи її хід слід обговорити разом, підкреслюючи ті

моменти, які потенційно сприяють самооцінці: «Чи добре ти постарався?», «Якби довелося виконувати таку справу ще раз, як би ти повівся?» [50; 52; 54; 59].

Педагог має допомогти дитині подивитися на себе збоку в найскладніших життєвих ситуаціях, усвідомити свої сильні та слабкі сторони, навчити її без страху сприймати власне невміння чи незнання і прагнути його подолати. Виховання в дошкільнят самоповаги вимагає від дорослого великої внутрішньої роботи, щирості, відкритості, терплячості. І навіть... готовності до розчарувань. Адже не варто відразу очікувати швидких якісних змін у поведінці дітей. Це справа часу. Але ті «довготривалі внески», які зробить педагог сьогодні, дадуть у майбутньому неабиякий результат, а саме: здатність особистості до саморозвитку та самотворення.

1.2. Ціннісне ставлення до себе як складова соціальної компетентості дітей старшого дошкільного віку

Формування в дитини з перших років життя соціально-комунікативної компетенції було і залишається однією з актуальних психологічних та педагогічних проблем і завданням, поставленим Базовим компонентом дошкільної освіти (у новій редакції). Наше дослідження спрямоване на визначення та обґрунтування педагогічних умов оптимізації вказаного процесу в дошкільному віці. Нас цікавив процес входження дитини дошкільного віку в широке соціальне середовище, формування в неї здатності зберігати своєрідність, становлення в неї основ почуття самовартісності. У дослідженні визначається роль ціннісного ставлення зростаючої особистості до власного «Я» у процесі формування ціннісного ставлення до оточуючих людей - дорослих та однолітків.

Соціальна компетенція кваліфікується науковцями як інтегральна характеристика особистості з боку її особистої свідомості та оптимальної для віку міри соціальної поведінки. На важливість гармонійного поєднання в

особистісному зростанні обох компонентів звертали увагу дослідники, зокрема Зеньковський В., який зазначав «Соціальне життя не є чимось додатковим до індивідуального, воно є складовою цілісного життя особистості. При нормальному розвитку індивідуальної та соціальної сторін особистості ми маємо власне соціальний тип. Така людина жваво цікавиться соціальним життям, знаходить в соціальній діяльності необхідне живлення» [15]. Отже, соціально компетентна особистість характеризується з одного боку, розвиненою (у вікових межах) самосвідомістю, елементарним відчуттям самовартісності, позитивним Я-образом, з іншого - інтересом та повагою до оточуючих людей, готовністю до комунікації, здатністю налагоджувати спільну з іншими діяльність.

Проте переважна більшість дослідників вказаної проблеми предметом своєї уваги робить другу (соціальну активність), а не першу компоненту соціальної компетенції (індивідуальну свідомість). Внаслідок цього у науковій літературі детальніше аналізуються умови формування у дитини здатності усвідомлювати елементарні соціальні події та явища, адекватно їх оцінювати, розуміти основні закономірності соціальних ситуацій, будувати свою поведінку відповідно до вимог соціальної дійсності, налагоджувати конструктивну взаємодію з оточуючими людьми, виявляти соціальну відповідальність, турбуватися про інших, вести переговори, розв'язувати конфлікти тощо, ніж визначення ролі в цьому ціннісного ставлення до себе. Як правило соціальний розвиток зводиться до процесу соціалізації особистості, її здатності засвоювати соціальні правила і норми з метою повноцінного функціонування у соціумі [1; 3; 8].

Не заперечуючи важливості досліджень означеного напрямку, особливо по відношенню до раннього онтогенезу, хочемо привернути увагу до менш вивченої, хоча й не менш значущої для становлення соціальної компетенції зростаючої особистості сторони - розвитку самосвідомості як рушійної сили соціальної активності дошкільника. На думку вчених, поняття «соціальна компетентність» вказує на вищий рівень соціальної активності особистості

засвідчує освоєння нею соціальної дійсності в процесі діяльності, поведінки, спілкування, споглядання. На думку автора, соціальна компетентність як особистісна характеристика передбачає конкретизацію у свідомості дитини її поєднання із суспільством у системі «Я - суспільство», де позиція кожної із сторін представлена у свідомості як міра суб'єктності позиції особистості і міра суб'єктності позиції суспільства як атрибутивного породження свідомості особистості, що є механізмом співвіднесення її внутрішнього світу із зовнішнім у всій суперечливості цієї взаємодії, а отже, механізмом збереження її внутрішньої стабільності [7; 63].

Оперуючи поняттям «соціально-комунікативна компетенція дошкільника», матимемо на увазі не лише знання дитини про соціальне життя, володіння спільною (груповою, кооперативною) діяльністю, комунікативними здібностями, адекватними соціальними установками, досвідом успішної взаємодії, але й таку важливу її компоненту, як «компетентність щодо себе», або «Я-компетентність». Щоб соціальна активність виявилася продуктивною, адекватною, гнучкою спрямованою, зростаюча особистість має орієнтуватися у власному потенціалі, мати щодо себе високі чекання, довіряти власним можливостям, цінувати себе: не ставлячись ціннісно до себе, дитині важко оволодіти вмінням цінувати інших людей [5; 9; 10].

Відтак, нас цікавлять особливості становлення в старшому дошкільному віці вміння цінувати себе як необхідної складової соціально-комунікативної компетенції. Адже щасливою може бути лише така особистість, яка вміє поводитися в соціумі не лише відповідно до його вимог, але водночас й на користь власним потребам та інтересам. Як відомо, соціум не завжди позитивно впливає на особистість, може домагатися від неї примусової покори, пропонувати суперечливі цінності. Це шкодить повноцінному розвитку, продукує психічні й психологічні проблеми, гальмує процес особистісного становлення або навіть деформує його. На сторожі цього має стояти здатність зростаючої особистості чинити опір руйнівним впливам,

захищати власні інтереси, відстоювати свої права, реалізувати природні можливості.

Говорячи про вміння дошкільника цінувати себе, ми не маємо на увазі схильність до вивершення власного «Я» за рахунок ущемлення інтересів інших, надмірну зосередженість на собі, егоцентризм, себелюбність, хворобливий індивідуалізм. Йдеться про здатність підтримувати своє повноцінне буття, розраховувати на себе, брати до уваги свій природний потенціал, заявляти про себе іншим людям, відстоювати свої права, докласти зусиль для власного благополуччя. Любов до себе є проявом свідомого ставлення особистості до життя, її вміння знаходитися у згоді з собою [2]. Якщо себелюбність, егоїзм є шкідливим, руйнівним для особистісного становлення явищем, то самолюбність як базова якість корисна для розвитку, засвідчує сформованість у дошкільника системи ціннісного ставлення до світу взагалі, до себе зокрема. Дитина, яка цінує себе:

- насолоджується активним буттям, виявляє свої почуття у повну силу;
- усвідомлює свою цінність для рідних, близьких, товаришів;
- характеризується позитивним Я-образом, орієнтується у власних чеснотах і вадах, цінує свої позитивні якості, вважає себе достатньо хорошою;
- приймає себе такою, якою є: не ненавидить за вади, не звеличує за чесноти;
- оптимістично ставиться до власних можливостей, довіряє собі, за умови відсутності поряд дорослого покладається на власні сили;
- володіє адекватними засобами допомоги та підтримки себе у складних ситуаціях, конструктивно діє у нових умовах;
- як правило, поводить себе по відношенню до себе та інших чесно і правдиво;
- цікавиться собою: спостерігає, аналізує свої дії, досягнення, вчинки; придивляється до зовнішності, запитує про внутрішнє життя;
- чутлива, сприйнятлива до власного стану, диференціює своє хороше

та погане самопочуття, орієнтується у самопочутті інших людей;

- схвалює себе за певні здобутки, поважає за позитивні якості, вчинки, високі досягнення у певних сферах життєдіяльності;

- знає, що їй вдається краще, а що - гірше; має уявлення про те, що не може бути бездоганною й успішною в усьому;

- відстоює власну гідність, не згоджується із зневажливим ставленням до себе інших, з несправедливими оцінками;

- намагається стати кращою, докладає для цього власних зусиль;

- прощає себе та інших за недоречності, огріхи, помилки; виявляє по відношенню до себе та інших толерантність; не перебуває у напрузі довго, легко відходить;

- намагається самостійно розв'язати свої проблеми; звертається за допомогою до інших лише в разі об'єктивної необхідності;

- покладається не лише на оцінки авторитетних людей, але й на реальні кількісно-якісні показники результату своєї діяльності, довіряє власній самооцінці;

- здатна поводитися совісно за відсутності контролю дорослого та його стимулюючих впливів;

- має амбіції, прагне визнання своїх чеснот авторитетними іншими, домагається уваги значущих людей;

- не сумує наодинці з собою; вміє розпорядитися своїм часом, зайняти себе, прийняти власне рішення, здійснити елементарний вибір;

- диференційовано ставиться до оточуючих людей: охоче спілкується з приємними дорослими та однолітками, легко налагоджує з ними взаємодію; здатна відмовити у прихильності неприємним для неї особам, може опиратися негативним впливам оточуючого середовища, уникає небажаних контактів тощо.

Ціннісне ставлення дошкільника до себе базується на його уявленнях про власне «Я» (результат роботи над пізнанням себе - свого тіла та його

функцій; своїх думок, переживань, мрій, планів, цілей, намірів; свого соціального статусу, комунікативних умінь, спільних з іншими досягнень тощо), сформованому ставленні до себе, поведінці та діяльності, спрямованих на задоволення своїх потреб, в тому числі і соціальних. До основних соціальних потреб науковці відносять такі підгрупи [6]:

1. Потреби, спрямовані на благо інших людей: справедливість, бажання захистити, підтримати, допомогти, виявити турботу, утішити тощо.

2. Потреби, спрямовані одночасно на благо інших та самого себе: потреба у співпраці, спілкуванні, обміні думками та переживаннями; бажання товаришувати, виявляти прихильність, закоханість; здійснення впливу на іншого, реалізація лідерських намірів; потреба у захищеності сильнішим; домовитися, укласти угоду, поступитися, розподілити ролі, ігрові атрибути тощо.

3. Потреби, спрямовані на благо себе: потреба у самореалізації, самоствердженні, самоцінності, визнанні авторитетними іншими, в увазі значущих людей; прагнення бути незалежним, автономним; бажання мати переваги у порівнянні з іншими, володарювати над слабшими; заздрість, жадібність, ревність, зловтіха, бажання принизити, помститися тощо.

Зрозуміло, розподіл соціальних потреб за характером спрямованості (індивідуалістичною або колективістичною) є до певної міри умовним, оскільки в реальному житті обидві тенденції взаємопов'язані, суттєво залежать від, конкретної соціальної ситуації, досвіду спілкування партнерів, міри контролю дорослого. Проте він дозволяє диференціювати соціальні потреби за мірою їх впливу на повноцінний розвиток особистості з боку її особистої свідомості та відчуття себе членом певної соціальної групи.

У дитини, яка впродовж дошкільного дитинства переживає здебільшого позитивні почуття по відношенню до себе, формується життєдайне самоставлення - таке ставлення до себе, яке живить життєві сили, надає їм

повноти, виразності, енергійності; породжує творчу, продуктивну, корисну для розвитку особистості життєдіяльність; зміцнює потенційні та актуальні можливості дитини. Життєдайне самоставлення є свідомим впливом зростаючої особистості на себе з метою самовдосконалення і передбачає її здатність аналізувати, контролювати та регулювати (в міру вікових можливостей) процес власної життєдіяльності; спроможність з допомогою дорослих збалансовувати різноспрямовані життєві тенденції, зокрема до:

- самореалізації (вияву своїх основних потенційних можливостей, актуалізації резервних сил, реалізації природних здібностей);

- саморозвитку (прояву самостійності; вміння розраховувати на власні сили, не вдаватися без зайвої потреби по допомогу, раціонально її використовувати, уникати передчасного втручання дорослого в діяльність; схильність до елементарних форм дослідництва, експериментування, раціоналізаторства, творчості, вигадки, здорового ризику);

- самозбереження (диференціації корисного і шкідливого для свого життя, здоров'я, самопочуття; вміння опиратися негативним, небезпечним впливам довкілля; здатності уникати стресогенних ситуацій; спроможності підтримувати себе, допомагати в екстремальних умовах).

Збалансованість тенденцій до самореалізації, саморозвитку та самозбереження є важливою умовою становлення соціальної позиції дошкільника. Проте в реальному житті таких дітей значно менше, ніж тих, в яких переважає якась одна з них, що продукує особистісні деформації. Якщо не звернути своєчасно на них увагу, зміни з часом можуть виявитися незворотними: будь-яка односторонність розвитку обов'язково притлумлює інші, не менш важливі для повноцінного особистісного зростання сторони. У таблиці 1 схематично описано типові прояви поведінки дошкільників, в яких домінує одна з означених вище життєвих тенденцій.

**Характеристика проявів поведінки старших дошкільників з
дисгармонійними типами ставлення до себе**

| Тип | Якісна характеристика типу |
|---------------------------|---|
| Демон- стратив- ний | Домінує прагнення реалізувати себе, актуалізувати свої можливості, самоствердитися, привернути до себе увагу, досягти успіху. Зосереджений на власних інтересах, глухий до потреб інших. Схильний до конкуренції, змагальності, суперечок, конфліктів. За будь-яку ціну прагне домінувати над іншими, бути першим. Індивідуалістичні тенденції, надмірна концентрація на собі, егоїзм відлякують однолітків, ускладнюють процес входження в соціум, визначення свого статусу серед інших, звужують коло товаришів. Зверхньо ставиться до слабших за себе, насміхається над ними, протиставляє свою спроможність. Часто залишається на самоті, нервується з цього, перебуває у поганому настрої. На демонстрацію «Я» витрачає надмірні зусилля, втомлюється; вважає, що його не розуміють. |
| Неунор- мований | Ризикований, прагне діяти на власний розсуд навіть у незнайомій ситуації, нових обставинах, при наявності небезпечних ознак. Спочатку діє, потім думає. Часто потрапляє у халепу, має синці, подряпини, одержує стусани. Задиркуватий, впертий, надміру незалежний від опіки й контролю дорослих, неслухняний, агресивний, непередбачуваний. Його часто карають, позбавляють бажаного, негативно оцінюють. Схильний до асоціальних вчинків, порушує правила, ігнорує моральні норми. Охоче береться за нове, водночас уникає відповідальності за результат. Часто виконує роль лідера в соціальній групі. Процеси збудження домінують над гальмівними. Настрій нестійкий, залежить від можливості діяти активно. Уникає діяльності, яка потребує ретельності, дотримання правил. Надає перевагу натхненним діям під впливом почуттів. |

| | |
|-------------|--|
| Невпевнений | Боязкий, надміру опікується власним благополуччям. У товариші шукає сильніших та вправніших за себе, прате знаходитись під наглядом та захистом. Відсторонюється від складного і нового, недовірливо сприймає суперечливе, надає перевагу тому, що гарантує легкий успіху незнайомих ситуаціях розгублюється, виявляє тривожність, починає метушитися. Страждає фобіями, що ускладнює взаємодію з однолітками. Надає перевагу спокійному, не переобтяженому проблемами існуванню, часто проводить час наодинці, ізольований від групи. Уникає відповідальності за когось-щось, не здатний діяти самостійно, невпевнений у собі, важко приймає рішення, довго вагається, здійснюючи вибір, увага незнайомих людей лякає. Домагання низькі, пасує перед труднощами, в діяльності переважає мотив уникнення неуспіху. |
|-------------|--|

Оскільки реальне життя складніше за будь-яку схему, є підстави припустити існування значно більшої за наведений вище перелік кількості типів дисгармонійного ставлення дитини до себе, а отже і до оточуючих людей: ставлення до інших переломлюється крізь внутрішню «рамку» і відповідно деформує сприйняття. Ось чому життєдаєне самоставлення можна розглядати як важливу психологічну опору, якою має оволодіти зростаюча особистість в дошкільному віці, щоб вважатися соціально компетентною. Створити належні умови для збалансованості прагнень дитини перших шести-семи років життя до самореалізації, саморозвитку і самозбереження - важливе завдання сучасної дошкільної системи виховання. Щоб ефективно розв'язувати це завдання, слід усвідомлювати, що призводить до ускладнення процесу формування ціннісного ставлення до себе в ранньому онтогенезі, а також і те, які саме умови сприяють становленню у дошкільника ціннісного ставлення до себе.

Основними чинниками, **що продукують дисгармонійне ставлення дитини до себе виступають:**

- велика кількість критичних зауважень, негативних суджень, насміхань дорослого на адресу дошкільника;
- вияв дорослими недовіри можливостям дитини, низькі чекання щодо неї, песимістична гіпотеза її розвитку;
- незадоволення батьків та педагогів реальними досягненнями дитини, применшення значущості її власних зусиль;
- надмірна вимогливість батьків та педагогів, орієнтація дорослих на недосяжний для малюка стандарт якості;
- надмірна опіка, невсипущий контроль дорослого за думками, поведінкою, діяльністю дошкільника;
- байдужість дорослих до успіхів дитини, її домагань, інтересів, чекань;
- приниження, покарання, образа, ущемлення бажань, неувважність до почуття гідності дитини;
- ігнорування самооцінних суджень дошкільника, наполягання на бездоганності й безпомилковості суджень дорослих;
- порівняння досягнень, якостей, здібностей дитини з однолітками;
- створення дорослими змагальних ситуацій, прихильне ставлення до конкурентності, стресових та екстремальних ситуацій;
- пред'явлення дитині різних умов, за яких її любитимуть; відмова у прихильності в разі їх порушення;
- утримання дорослого від схвалювань, побоювання перехвалити дитину, бажання тримати її у «залізному кулаці»;
- відмова дорослого підтримати, допомогти, захистити дитину у складній для неї ситуації;
- невиконання дорослими даних дошкільникові обіцянок;
- нещирість спілкування, небажання дорослого поділитися з дитиною важливою інформацією, відомостями;
- ігнорування батьками та педагогами совісті як внутрішнього

механізму саморегуляції поведінки; відсутність в лексиці цієї категорії, брак розмов про неї, дефіцит уваги до мук сумління; відсутність схвалень совісної поведінки дитини.

Зрозуміло, вказаний перелік чинників не вичерпує собою всі існуючі, проте він орієнтує в найважливіших, які слід брати до уваги у виховній роботі, спрямованій на розвиток у дошкільника ціннісного ставлення до себе як запоруки його соціально-комунікативної компетенції.

Висновки до першого розділу

Невід'ємною складовою становлення самосвідомості як основи особистості дошкільняти є самопізнання (порівняння себе з іншими). За сприятливих умов кожна здорова дитина прагне пізнати своє «Я»: матеріальне (власний організм, власне тіло); духовне і душевне (свої почуття, думки, бажання); соціальне (себе як члена групи, частинки людської спільноти).

Щоб допомогти дитині в цьому, вихователь дошкільного закладу має будувати навчально-виховну роботу з нею за певною схемою, яка складається з трьох напрямків. Перший напрямок — ознайомлення дошкільників зі своїм фізичним «Я». Другий напрямок — розвиток самосвідомості дошкільняти, ознайомлення з поняттям «мій внутрішній світ». Третій напрямок навчально-виховної роботи — розвиток самосвідомості дитини, тісно пов'язаний з розвитком соціального «Я».

Соціально компетентна дитина здатна відчувати своє місце в системі людських стосунків, а отже, їй адекватно поводитися: йдеться передусім про її відкритість до світу людей як особистісну потребу; про володіння навичками соціальної поведінки, свідомого ставлення до себе як вільної самостійної особистості та до своїх обов'язків, що визначаються зв'язками з іншими людьми; про готовність сприймати соціальну інформацію; про

вміння співчувати й співрадіти, співпереживати; про бажання пізнавати людей, робити добрі вчинки.

Несприятливими чинниками формування у дітей ціннісного ставлення до себе є такі: авторитарне ставлення до дитини, коли вона ігнорується як особистість, що має свої уподобання, інтереси, прагнення; орієнтація педагога лише на об'єктивний успіх, небажання та невміння побачити позитивні тенденції в розвитку малюка; надмірне опікування, коли дитина позбавлена можливості ініціювати різні справи, вибирати, робити помилки; захвалювання її, коли ігноруються реальні результати діяльності; невміння педагога впливати на збагачення та розширення Я-образу дитини через розширення сфер її діяльності; збіднене предметне середовище, яке не дає дитині можливості самовиразитися та самоствердитися.

Оперуючи поняттям «соціально-комунікативна компетенція дошкільника», маємо на увазі не лише знання дитини про соціальне життя, володіння спільною (груповою, кооперативною) діяльністю, комунікативними здібностями, адекватними соціальними установками, досвідом успішної взаємодії, але й таку важливу її компоненту, як «компетентність щодо себе», або «Я-компетентність» (Л. Петровська). Щоб соціальна активність виявилася продуктивною, адекватною, гнучкою, спрямованою, зростаюча особистість має орієнтуватися у власному потенціалі, мати щодо себе високі чекання, довіряти власним можливостям, цінувати себе: не ставлячись ціннісно до себе, дитині важко оволодіти вмінням цінувати інших людей.

Створити належні умови для збалансованості прагнень дитини перших шести-семи років життя до самореалізації, саморозвитку і самозбереження - важливе завдання сучасної дошкільної системи виховання. Щоб ефективно розв'язувати це завдання, слід усвідомлювати, що призводить до ускладнення процесу формування ціннісного ставлення до себе в ранньому онтогенезі, а також і те, які саме умови сприяють становленню у дошкільника ціннісного ставлення до себе.

РОЗДІЛ 2

ПЕДАГОГІЧНІ УМОВИ ВИХОВАННЯ У ДІТЕЙ СТАРШОГО ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ ЦІННОСТНОГО СТАВЛЕННЯ ДО СЕБЕ

2.1. Сучасний стан проблеми виховання ціннісного ставлення дітей старшого дошкільного віку до себе в практичній діяльності закладів дошкільної освіти

Дослідження проводилося в межах виховного процесу дошкільників в умовах закладу дошкільної освіти шляхом використання ряду діагностичних методик. Констатувальний експеримент був спрямований на виявлення: самооцінки у дітей старшого дошкільного віку; ставлення вихователів до формування ціннісного ставлення у дітей старшого дошкільного віку до себе, відношення батьків до У дослідженні брало участь 38 дітей старшого дошкільного віку.

Методика № 1. Дидактична вправа «Сходинок»

Мета: з'ясувати рівень розвитку самооцінки старших дошкільників.

Матеріал: дидактичне полотно із зображенням сходинок

Інструкція до виконання: «Можливо, ти бачив, як спортсмени-переможці піднімаються на сходинок? Хто переміг, стає на вищу сходинку, а той, хто показав гірший результат, стає на нижчу. У нас тут теж є сходинок. Діти, які мають дуже гарні показники, можуть стати на верхню сходинку і навпаки. На яку б сходинку ти себе поставив? На верхню? На нижню? Чому?».

Методичний коментар: При виконанні дітьми цього завдання звертали увагу на адекватність самооцінки шестиліток за запропонованими критеріями: здоров'я, слухняність, розумність, доброта, чемність, вміння дружити. Щоб оцінка вийшла більш об'єктивною, здобуті результати порівнювали з результатами анкетування педагогів і батьків.

Приймаючи участь у процесі виховання особистих цінностей у дітей дошкільного віку, важливо знати, якої думки вони мають про свої можливості і здібності у порівнянні з іншими дітьми. Ми визначили самооцінку дітей 5-6-річного віку за допомогою *тесту*. Кожній дитині демонстрували малюнок драбинки, яка складалася з десяти сходинок. Дітям потрібно було проранжувати всіх членів групи, у тому числі і себе, по критерію «хороший – поганий». Показ супроводжувався розповіддю: на першій, другій і третій сходинці стоять діти з самими негативними рисами характеру які відвідують дитячий садок (злі, неслухняні, і т. п.), на четвертій, п'ятій і шостій – дещо кращі, на сьомій та восьмій – ще кращі, а на двох останніх стоять діти з самими позитивними особистісними якостями. Після роз'яснення малюнку пропонувалось намалювати себе на одній із сходинок. У тестуванні приймало участь 38 дітей старшого дошкільного віку, з них: поставили себе на першу, другу, третю сходинку – 23,7%, на четверту, п'яту, шосту і сьому – 55,3% і знайшли своє місце на восьмій, дев'ятій, десятій сходинці 21% дітей.

За результатами тексту і спостережень, які проводились, ми зробили висновок, що дошкільники, які поставили себе на восьмому, дев'ятому, десяту сходинку, мають дуже високу самооцінку, вони намагаються бути найкращими в усіх видах діяльності, прагнуть отримати визнання будь-яким чином, іноді бувають агресивними по відношенню до інших дошкільників, які теж бажають проявити якості лідера в дитячому колективі. Часто така висока самооцінка не співпадає з їх реальними можливостями.

Діти, які малювали себе на п'ятій, шостій, сьомій сходинці, мають середню – адекватну оцінку стосовно себе. В поведінці такі діти активні, винахідливі, бадьорі, мають розвинене почуття гумору, комунікабельні. Вони з задоволенням приймають участь в усіх іграх,

після програшів не ображаються і не виявляють зрозумілості, як діти з завищеною самооцінкою у випадках, коли отримують перемогу.

Якщо дошкільник ставить себе на першу, другу і третю сходинку, він має оцінку нижче середньої, тобто занижену. Пасивність, млявість, підвищена вразливість часто притаманні таким дітям. Вони мало спілкуються з ровесниками, не виявляють бажання брати участь у колективних іграх, оскільки мають підвищену чутливість, дуже гостро реагують на критику у свою адресу. Їм здається що вони гірші за інших, і тому вони не наважуються себе проявити. Таки діти зосереджені на своїх переживаннях і самі не роблять кроків на зустріч іншим людям. Дошкільникам важко виявити співчуття іншим, бо вважають себе більш нещасними і ображеними, ніж однолітки. На відміну від дітей з завищеною і адекватною самооцінкою, які легко адаптуються, малюки з низкою оцінкою важко і повільно засвоюють моделі поведінки, які прийняті в суспільстві. При чому, в цій категорії дітей дівчата складають більшість. Але цей факт турбує педагогів і батьків набагато рідше, бо коли дівчинка майже ніколи не дивиться в очі співрозмовнику, а опускає голову і погляд вниз чи відводить в сторону, тихо говорить, то часто вважається, що в цьому випадку немає нічого страшного, оскільки традиційно дівчинка повинна бути скромною і сором'язливою. І сором'язливість, і замкнутість, а з цим і пов'язана така низька самооцінка їй не зашкодить. Але низька самооцінка однаково як для хлопчиків, так і для дівчат перешкоджає іграм з однолітками, бо їх не приймають в гру через невміння організовувати спілкування, утримує дитину від виразу своєї думки і відстоювання своїх прав. Оцінюючи себе неадекватно, дитина поглиблює надмірну зосередженість на собі і своїй поведінці, відчуває негативні переживання тривоги і депресії.

Після виконання дітьми цього завдання ми просили їх обґрунтувати своє рішення. Діти давали оцінку своїм друзям або передбачали, яку оцінку їхні друзі дають їм, виходячи з симпатій чи антипатій. Разом з тим у межах цієї загальної тенденції лише у 16% дітей була явно виражена схильність до усвідомлення своїх ціннісних відношень. Оцінюючи своїх однолітків з групи, ці діти не просто давали їм позитивну, негативну або нейтральну оцінку, але й диференціювали її. Так, пояснюючи чому ці діти стоять на верхніх щаблях, вони зазначали:» тому, що ми дружимо, але не так як з....», ,, вона весела, але іноді б'ється». Ці діти також диференціювали і негативну оцінку: «вона не така плакса, як...». На жаль переважна більшість дітей, оцінюючи своїх однолітків з групи, давали негативну оцінку.

Для більш достовірної перевірки стану досліджуваної проблеми, ми застосовували наступні методики:

Методика № 2. Дидактична вправа «Який ти?»

Мета: виявити вміння дітей шести років об'єктивно визначати свої позитивні риси, чесноти.

Матеріал: люстерко.

Інструкція до виконання: Експериментатор пропонував дитині: «Подивись у люстерко. Ти собі подобаєшся? Чому? Як би ти розповів про того, хто в люстерку, чужій дорослій людині, дитині? Скажи про себе так, щоб і тому, іншому, ти теж сподобався»

Методичний коментар: зараховувалася відповідь, в якій дитина могла назвати не менше трьох своїх особистісних рис.

Результати, отримані під час виконання дітьми цього завдання показали, що діти відчували труднощі в об'єктивній оцінці себе, не мали достатнього характерологічного словника. Відповіді на запитання методики «Який ти?» у переважної більшості були такими: «Хороший», «Гарний», «Красивий», «Не знаю». Майже ніхто з них не зміг дати відповіді на

запитання: «Ти собі подобаєшся?» і пояснити чому саме. Окремі діти давали більш поширені відповіді: «Я дуже хороший, мені бабуся говорить», «Я така розумна, як доросла», «Я красиво танцюю», «Мене звуть Катя Воронова, а по батькові «Сонечко моє ненаглядне». У цих відповідях відчувалась оцінка, яку давали дітям батьки. Майже всі діти з цієї групи сказали, що вони собі подобаються. Дехто з малюків навіть дав пояснення чому саме: «Бо я дуже гарна», «Я дуже красива» тощо. Разом з тим легковажно говорили про свої негативи: «Та я дерусь (дереться), тож я не дуже гарний». (Говорить це з посмішкою). У групі були діти, які або відмовилися від відповіді взагалі, або не могли визначити, які вони. Незначна частина цих дітей (менше 10%) після втручання експериментатора давала відповіді на навідні запитання: «В мене є лялька», «Я не б'юся». *Переважає більшість цих дітей прийшли до дошкільного закладу лише недавно.*

Методика № 3. Дидактична вправа «Що ти знаєш про себе?»

Мета: з'ясувати наявність у дітей знань про себе.

Інструкція до виконання: Експериментатор пропонував дитині відповісти на низку запитань:

- Ти хлопчик чи дівчинка?
- Де більше пальців у тебе: на руках чи на ногах?
- Коліна знаходяться вище, ніж борода?
- Як ти дізнаєшся, що хочеш їсти?
- Назви чого в тебе багато? двоє? один?
- Що ти можеш зробити, щоб тебе зрозуміли?

Методичний коментар: Відповіді дітей фіксували в протоколі. За кожну правильну відповідь дитина одержувала 1 бал. Максимально можлива сума балів дорівнювала 6.

Наші спостереження за дітьми у повсякденному житті показали, що вихователі не завжди опікуються тим, щоб створити кожній дитині такі умови, за яких вона зможе переживати різноманітні позитивні почуття: радість за свій успіх, задоволення власними діями тощо. Як правило, якщо

вихователь організовує певну діяльність дитини, його турбує лише кінцевий результат, а й той шлях, яким вона йде до цього результату залишається поза увагою. Як наслідок, вихованець тільки чує від педагога, як важливо бути старанним, але не знаходить цьому підтвердження в умовах організації діяльності: можливості щось доробити, виправити, вдосконалити йому не дають. Наведемо декілька прикладів.

Наталка зосереджено й старанно розфарбовує малюнки в альбомі. На пропозицію дітей пограти з ними відмовляється, бо хоче завершити малюнок. Нарешті справу зроблено. Дівчинка із задоволенням гортає сторінки альбому, розглядаючи попередні малюнки, показує виконану роботу подружці, потім виховательці, отримує подвійну дозу визнання й ховає альбом до шафи, щоб увечері продемонструвати батькам. У цьому разі самостійно розфарбовані малюнки є для дитини засобом об'єктивації власної цінності. Наші спостереження за дітьми підтверджують той факт, що, навіть одного разу переживши ситуацію, в якій реалізуються позитивні емоції щодо свого «Я», дошкільня прагне відтворювати її знов і знов. І навпаки...

Тарасик із задоволенням відгукнувся на прохання виховательки помити та полити квіти. Зняв горщики з полицок, набрав води в поливальницю... Але задуму не судилося здійснитися. До групової кімнати зайшов Олег із новою машиною в руках. Тарас, не роздумуючи, полишив усі справи й побіг гратися — надто велика була спокуса. Коли минулася перша хвиля захоплення новою іграшкою, хлопчик хотів було повернутися до виконання доручення, але вихователька запросила дітей на прогулянку. Роботу так і не було виконано.

Отже, Тарасикові не вдалося реалізувати можливість самовиразитися і здобути визнання дорослого за добре виконану справу. В нього не вистачило для цього терпіння, наполегливості та цілеспрямованості. І, можливо, в його підсвідомості цей епізод відклався як прояв власної некомпетентності.

Але якби вихователька вчасно помітила зниження інтересу дитини до справи і спробувала його стимулювати, підтримати, хлопчик завершив би роботу. А по тому з'явилася б нагода привернути до добре виконаного

Тарасиком завдання увагу інших дітей. І він зайвий раз зміг би пережити відчуття своєї спроможності, значущості та самоповаги.

З метою виявлення точки зору вихователів щодо цієї проблеми, ми запропонували їм анкету. Наводимо перелік питань, вміщених в *анкеті*:

1. Чи сприймаєте Ви серйозно «дорослі» запитання та висловлювання дитини?
2. Чи допомагаєте Ви дітям будувати власні плани та приймати рішення?
3. Чи допомагаєте Ви дітям удосконалювати результати їх роботи?
4. Чи трапляється, що Ви говорите дитині, що вона гірша за інших дітей?
5. Чи знаходите Ви у самостійних заняттях дітей щось гідне схвалення?
6. Чи розвиваєте Ви в дітях позитивне сприймання їх здібностей?

Результати анкетування підтвердили наші спостереження. Анкетування показало, що 23% вихователів дошкільного навчального закладу недостатнього значення надають формуванню особистісних цінностей у дітей. Робота, яка проводиться ними, не сприяє в достатній мірі розвитку у дошкільників позитивного бачення себе і світу. 27% вихователів недостатньо зорієнтовані на стиль продуктивно-творчої взаємодії з дітьми, їх активній самостійній діяльності. Для 24% педагогів пріоритетами залишаються стереотипи, зорієнтовані на опанування дітьми обсягу чітко означених знань, умінь і навичок. Лише 26% вихователів прагнуть сформувати у дітей адекватну самооцінку, що впливає на розвиток реалістичного та оптимістичного ставлення до себе і світу, а отже, є запорукою збереження психологічного здоров'я.

Отже, вихователям варто усвідомити, що дорослий може стати для дитини провідником на її шляху до самопізнання та вироблення ціннісного ставлення до себе. Проте це не означає, що він не повинен помічати недостатній рівень знань чи вмінь дитини, підміняючи їх вигаданими або

перебільшеними досягненнями. Девіз справжнього педагога: прийняти дитину сьогодні з будь-яким рівнем успіху, щоб завтра разом сягати нових обріїв.

З метою виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе педагогам і батькам важливо потурбуватися про:

- виховання в дитини уміння виявляти здорову міру самолюбності, корисної для розвитку ціннісного самоставлення, необхідної для повноцінного особистісного буття серед інших;
- сформованість вміння ставати на точку зору іншої людини, дивитися на речі з різних точок зору, розуміти, що інші люди можуть сприймати щось по-своєму, не так, як ти; здатність долати егоцентризм, координувати свої дії з діями інших;
- збалансованість інтересів соціальної групи з індивідуальними інтересами її членів; гармонійне поєднання «почуття «Я» з «почуттям іншого».

2.2. Педагогічні умови виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до себе

В освітньому процесі дитина, насамперед, визнається як духовна особистість, що передбачає не лише озброєння її теоретичними знаннями, а й формування готовності до реалізації себе у практичній діяльності, до співіснування у людському суспільстві. Як зазначається сучасними дослідниками соціокультурних проблем у педагогіці (В.Луговий, М.Лукашевич й ін.), якщо за останні десятки тисяч років біогенетично людина майже не змінилася, то її соціокультурне середовище і вона сама у цьому плані зазнали колосальних змін. Проста генетична спадкоємність, вузьке родинне коло вже не в змозі забезпечити для дитини значну частину соціокультурної детермінації, формування і становлення юної особистості, як

це відбувалося до того.

Педагогічні устремління стосовно виховання молоді тепер мають посправжньому визначатися на рівні «природовідповідності» кожного індивіда, який поступово переростає в індивідуальність і особистість. Це повинно відбуватися не у процесі засвоєння нав'язуваних кодексів та моральних приписів, а в процесі окультурнення, соціалізації, соціокультурного становлення людини в онтогенезі, починаючи з дитинства. Цей процес безперервний, якоюсь мірою незалежний від об'єкта і суб'єкта впливу. Специфіка культурно-естетичних орієнтацій дітей дошкільного віку обов'язково має враховуватися при визначенні педагогічного процесу дошкільного закладу, його виховних засобів як органічного чинника ефективності. Психологи твердять, що для кожного дитячого віку вони чітко зумовлюються як рівнем розвитку суспільства, так і віковими, індивідуальними, у тому числі й статевими, особливостями вихованців.

Процес виховання передбачає здебільшого суб'єктно-об'єктні стосунки, на базі яких індивідові, що перебуває на стадії особистісного становлення, намагаються прищепити бажані риси характеру. Така взаємодія вихователя і вихованця сприяє активному переходу пропонованих останньому моральних норм у переконання, селекції їх на духовному, культурному рівні. Успіх керованого виховання залежить від того, в якій мірі воно погоджується з природою самої дитини, з її психічним розвитком, оскільки дитину не можна розвинути ззовні. Вона може розвинутися тільки в процесі її власного життя і діяльності, визначуваному її вихованням [17; 63].

Соціокультурна реальність для дітей стпшого дошкільного віку виступає як основа для поступового занурення у культуру суспільства та засвоєння соціокультурного досвіду. Однак рушійною силою соціокультурного розвитку дитини є не просто присвоєння людського досвіду, а накопичення та розширення індивідуального життєвого досвіду процесі особливої взаємодії із дорослим.

Процес становлення ціннісного самоставлення в ранньому онтогенезі

складний, тривалий, суперечливий, залежить від внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (педагогічних) умов. Важливо, щоб батьки та педагоги опікувалися забезпеченням як перших, так і других, з користю для розвитку самосвідомості зростаючої особистості впливали на цей процес, підвищували рівень власної психолого-педагогічної освіченості.

Започатковуючи формувальний етап експерименту ми визначили педагогічні умови, які впливають на своєчасність появи, інтенсивність розвитку та стабільність прояву ціннісного ставлення дошкільника до себе

Таким чином, у ході теретичного аналізу досліджуваної проблеми та констатувального експеременту нами визначено наступні *педагогічні умови*:

- реалізація дорослим в процесі спілкування з дошкільником особистісно орієнтованого підходу;
- ставлення до дитини як до самоцінної особистості через висловлювання довіри її можливостям, здатність рахуватися з її думкою;
- надання педагогом дитині права на помилку, повага її почуття гідності, вправлення у здатності виявляти самостійність, підтримка у стресових ситуаціях;
- вправлення в уміннях обґрунтовувати та відстоювати свою позицію, порівнювати себе з іншими, аналізувати наслідки вчинків для оточуючих.

Ці умови стали своєрідним орієнтиром в організації виховної роботи.

Опорними елементами виховання ціннісного ставлення до себе у дітей тали такі:

Почуття індивідуальності

1. Кожна людина повинна бачити свою неповторність і індивідуальність. Необхідно, щоб всі діти не діяли однаково, а робили кожний своє. Нехай вони роблять самі, своїм неповторним способом.
2. Якщо людина не може реально оцінити свої здібності, свої слабкі сторони, вона не може оцінити і свої сильні сторони.
3. Лише зрозумівши свої сильні і слабкі сторони, ми можемо рости.
4. Якщо цього почуття немає, то ми або граємо роль, або

звинувачуємо в цьому кого-небудь іншого.

У дитини старшого дошкільного віку, в якої недостатньо розвинене почуття індивідуальності, можна спостерігати такі ознаки її поведінки:

- занадто намагається догодити;
- вибачається або обманює;
- жаліється на інших;
- демонструє якості «поганого спортсмена» (з-підтишка нечесно);
- дуже чутлива (вважає роботу дуже складною, або простою).

У таких випадках необхідно:

1. Виразити особисте піклування.
2. Знайти час вислухати дитину.
3. Виразити визнання, якщо вона досягла цілі.
4. Визначити її сильну сторону.
5. Пробачати.

У практиці виховання дітей старшого дошкільного віку ми використовували різні ігри, бесіди, малювання з метою привернути їхню увагу до самих себе, вправляння в умінні сконцентруватися на чомусь в собі (зовнішності, дії, настрої тощо), допомоги в оволодінні елементарними формами спостереження за собою в різних життєвих ситуаціях, навчання найпростішому самоаналізу, вироблення самооцінних суджень оптимістичного змісту та здатності порадіти за себе.

У ході формувального етапу експериментального дослідження ми використовували вправи, заняття, ігри, які можливі для використання у виховній роботі з старшими дошкільниками:

Заняття «Якщо б я був чарівником»

Процедура виконання: Дитині пропонували уявити себе чарівником і вирішити, що б вона схотіла в собі змінити (у зовнішності, вміннях, взаєминах з іншими, якостях тощо), як саме і чому. Обговорювалося, до чого можуть призвести такі зміни, що саме змінити легко, а що - важко чи неможливо. Підтримували дитину в бажанні бути по відношенню до себе

добрим, виваженим і дієвим чарівником.

Розминка «Моя квітка»

Процедура виконання: Дітям давалася інструкція:» Закрийте очі, уявіть себе у квітучому саду. Спробуйте знайти квітку, яка чимось схожа на вас, яку можна назвати вашим ім'ям. Як вона виглядає? Чим нагадує вас самих?» Запропонували дошкільникам запам'ятати свої відчуття, поділитися ними з іншими людьми. Запропонували намалювати свою квітку, описати, чим вона особлива, приємна, примітна.

Бесіда «Раніше і тепер»

Процедура виконання: Інструкція дорослого: " Давай поговоримо з тобою про те, яким ти був раніше, а яким став тепер. Спробуємо з'ясувати, що ж змінилося в тобі з віком, що - на краще, а що - у гірший бік і чому. Чи ти тепер вправніший? Розумніший? Добріший? Сильніший? В житті кожний має вирішити для себе, яким він хоче бути, що саме варто змінити в собі на краще».

Розминка «Незакінчені речення».

Процедура виконання: Діти продовжують розпочаті дорослим фрази: «Я радію, коли...» «Я злюся, якщо...» «Я сумую, коли.. .», «Мені не подобається, якщо...» , «Я хочу, щоб...», «Я боюся...» «Я мрію про те, щоб...» тощо.

Робота з казкою «Казка про дружбу»

Процедура виконання: У невідомій країні жив хлопчик на ім'я ... Все в нього було, окрім друзів. Хлопчик ні з ким не міг товаришувати, сварився, ображав однолітків. Він завжди чекав від інших лише того, що йому було від них потрібно. Хлопчик не вмів слухати людей, був байдужим до їхньої радості й біди. Одного разу він повернувся з дитячого садка і з сумом подумав: «Всі відвернулися від мене. У мене, що, так ніколи і не буде друзів?!» І раптом чує: «У тебе є я». - Хлопчик повертає на голос голову і бачить маленьку, напівпрозору, усміхнену істоту, яка назвалася Флісом. Хлопчик та Фліс потоваришували. Їм було весело та цікаво разом, хоча вони

були зовсім різні. Хлопчик навчився слухати серцем, турбуватися про Фліса, переживати за нього, робити йому приємне. Настав час повернення Фліса до своєї країни. На прощання він сказав хлопчику: Ти розумний і добрий. Твоє серце тепер вміє бачити, чути, співчувати. У тебе обов'язково будуть друзі!» І зник назавжди. Хлопчик сумував за Флісом і не помітив, що в садку до нього все частіше почали звертатися однолітки: вони запрошувати в ігри, пригощали солодощами, допомагали у скруті. Хлопчик був щасливий! Він зрозумів: для того, щоб мати друзів, слід вчиняти так, як підказує серце, твоє добре «Я».

Гра «Скарбничка труднощів».

Процедура виконання: Дорослий пропонував дитині зібрати «скарбничку труднощів»: назвати все те, що викликає в неї проблеми та продукує неприємні переживання. Наприклад, дитина говорить: «Мені важко довго всидіти на одному місці», «Я забувайка», «Тато каже, що» тощо. Після цього разом поговорили про те, що є труднощами справжніми, а що уявними. Пояснювали малюкові, що все життя кожній людині доводиться долати труднощі. Треба навчитися чесно визнавати їх, докладати зусиль для їх долання, ніколи не сердитися на себе, не кидате розпочате на півдорозі, не перебільшувати складності життєвих уроків, радіти кожній своїй перемозі, поважати себе.

Гра «Моє майбутнє».

Процедура виконання: Дорослий брав на себе роль журналіста, якому дитина давала інтерв'ю щодо свого власного майбутнього «Журналіст» звертався до дитини на ім'я та по батькові, як до дорослої, і запитував: «Як ти живеш у своєму майбутньому? Чому радієш? Від чого сумуєш? Чого боїшся? Яка ти? Ким працюєш? Де і з ким живеш? Чи відчуваєшся щасливою? ...» Відповіді дитини дозволяли батькам і педагогам одержати уявлення про її життєву перспективу, з'ясувати проблеми, які існують сьогодні і можуть негативно позначитися на її майбутньому. Обговорення з дошкільником його минулого, теперішнього та майбутнього допомагало гармонізувати

внутрішнє життя, вправляло в умінні співвідносити свої плани, мрії фантазії з реаліями, можливостями, надавало відчуття захищеності дорослим оточенням.

Бесіда «Назви ім'я того, кого прощаєш».

Процедура виконання: Звертаючись до дитини, дорослий запитував:» Сьогодні тебе ображали? Чи сильно ти образилася? Чи простила того, хто тебе образив? Чи ображала ти колись цю людину?». Після цього пропонували дитині назвати ім'я того, хто її образив, поміркувати разом, чим відрізняються переживання ображеного від переживань того, хто образив. Важливо обговорити зміст слово «прощати», зробити предметом аналізу слова, дії, вчинки, жести, вираз обличчя, які засвідчують бажання і готовність простити. Бесіда завершувалася голосним промовлянням ображеною дитиною імені того, хто її образив, з додаванням фрази.» Я тебе прощаю».

У роботі з дітьми також використовувалися **«Ситуації переживання і осмислення відношення до себе»**. Усвідомлення себе, якостей своєї особи виявляється у дітей спочатку як інтерес до вчинків і поведінки літературних героїв, героїв кіно і телепередач, товаришів по групі, а потім відбувається оцінка власних якостей. При цьому у дитини формуються уявлення про свої достоїнства і недоліки, уміння і невміння, про свої відносини з навколишніми людьми. Дитина повинна обов'язково яскраво пережити свій об'єкт для наслідування, не тільки зрозуміти, але і полюбити ту якість, яку хоче мати сам. Ситуації самопізнання у дітей неймовірно насичені переживаннями: подивом, захопленням, обуренням, розгубленістю, незадоволеністю собою. Такі ситуації деколи стихійно виникають. Завдання вихователя — спрямувати всяке звернення дитини до етичного зразка в русло самопізнання, навчити дітей частіше вдивлятися в себе, оцінювати свої слова, вчинки, відносини.

Варіантом такої ситуації соціального досвіду може стати рукописна книга «Хто є я?» Це зошит великого формату, альбом або тека з автопортретом на обкладинці. У неї можуть поміщатися малюнки,

фотографії, можливо короткі записи. У допомогу авторам книги вихователь пропонував теми окремих сторіночок: «Я дізнався, що моє ім'я означає...», «Найбільше в собі мені подобається...», «Я хотів би бути більш (менш)...», «Я відрізняюся від інших тим, що...», «Я такий же, як все, тому що...», «Якби мене попросили навчити кого-небудь однієї речі, то це було б...».

Така ситуація соціального досвіду може бути організована як гра «Якби я був». Діти розсаджувалися в коло і по черзі розповідали, як вони представляють себе у вигаданій ситуації, «якби я був..., я б...» Варіанти:

- якби я був квіткою (то яким), я б..;
- якби я був птахом (то який), я б..;
- якби я був твариною (то яким), я б..;
- якби я був будинком (то яким), я б..;
- якби я був машиною (то який), я б..;
- якби я був книжкою (то який), я б..;
- якби я був піснею (то який), я б...

Цим же цілям слугувала і гра «Чарівна скринька». Кожен гравець записує на картці своє ім'я, а на обороті — свою найголовнішу хорошу якість. Всі картки поміщаються в «чарівну скриньку» (яскраву, обклеєну різноколірним папером і фольгою коробку). Вихователь звертає увагу дітей на те, як багато у всіх разом гідних якостей, яке це багатство. Далі, як вважається в грі, йде лічилка і вибирається ведучий. Із зав'язаними очима, він опускає руку в «скриньку» і дістає одну картку. Той з дітей, чиє ім'я вказане на картці, виходить вперед і розповідає про свою найпозитивнішу якість. Перебивати, виражати недовір'я і тим більше критикувати того, що говорить забороняється. У цій грі дуже важливий високий «градус» гуманізації відносин дітей, переживання себе як гідної людини.

Ми проводили також серію *занять-бесід*, у ході яких знайомили старших дошкільнят з походженням та значенням імен, з народними святами і відомими людьми, чиї імена такі ж, як і в дітей.

Тема 1. «Будьмо знайомі»

Програмовий зміст: учити дітей називати себе, знайомитися. Розширити уявлення про походження імен. Виховувати розкутість, розвивати уяву.

Хід заняття :

Приходить Незнайко:

— Діти, я хочу познайомитися з вами й довідатися, як звати кожного.

Проводиться гра «Будьмо знайомі»: дитина має встати й назвати себе. Можна допомагати собі мімікою, жестами. Наприклад: «Мене звать Сашко. Я люблю, коли називають Олександром, — гарно звучить».

— У вас такі гарні імена, а мене звать Незнайком... Розповідь вихователя:

— Стародавні слов'яни давали дітям імена, беручи за основу якусь прикмету чи рису характеру людини. Ось послушайте, як вони звучали: Гам, Брикун, Безсон, Крикун, Стома, Досада, Шлипа - примхливі, неспокійні, неслухняні діти; Любим, Добриня, Минухла, Мимота, Веселик — добрі, лагідні; Ждан, Бажан — діти, народження яких батьки дуже чекали.

Вихователь пропонує дітям також спробувати придумати ім'я за якоюсь рисою характеру людини. Всі разом придумують: Нетерпійко — той, хто не може чекати; Балакун, Базіка — той, хто багато говорить; Непосидько, Вертун, Дзига — той, хто не всидить на місці.

— Часом і зараз людині, крім її основного імені, дають додаткове за певною ознакою — це вже прізвище. Тож, напевне, й тебе, Незнайку, не даремно так назвали.

— Ой ні, мене звать Незнайком не через те, що я нічого не знаю. Ось послушайте мою пригоду. Потрапив я в полон до ворогів, і вони почали випитувати в мене: «Де твої товариші? Де ваш прапор? Де карта доріг?» Я їм на все: «Не знаю! Не знаю!» Тоді вони сказали: «Якийсь Незнайко!» А я не Незнайко — я рятував своїх товаришів.

Незнайко з дітьми придумують казку, де в добрих, сміливих і справедливих героїв такі ж імена, як і в дівчаток та хлопчиків.

Тема 2. «Народження імені»

Програмовий зміст: познайомити дітей з походженням деяких імен. Розвивати уяву, творчість, фантазію.

Хід заняття

Вихователь загадує дітям загадку про ім'я:

Всі хочуть, як народиться дитина,
щоб я було красиве і дзвінке,
бо носить все життя мене людина.

Заходить дідусь Панас:

— Доброго дня, діти, доброго вам здоров'я! Я прийшов до вас на гостини. Хочу порозмовляти з вами. Але як звертатися, щоб було зрозуміло, з ким я говоритиму? (На ім'я). Правильно. А чи хотіли б дізнатися, звідки люди брали імена колись давно-давно? Сідайте рівненько, слухайте уважненько. Наші пращури вибирали з довкілля найрізноманітніші назви об'єктів та явищ, які й ставали іменем і прізвищем людини водночас: Камінь, Дуб, Орел, Ведмідь, Лев, Лось, Літо, Зима. Тепер це здається дивним, але тоді було звичним. Стародавні люди схилялися перед силою й витривалістю звіра і вважали, що разом з таким ім'ям на дитину перейдуть ці якості. Цікаво, чи є у вашій групі хтось із схожим іменем та прізвищем? Існував також інший звичай: щоб у майбутньому захистити людину від усього злого, їй давали ім'я Поганка, Вовчий Зуб, Павук, Грязько, Кобиляча Голова абощо. Та згодом, із прийняттям християнства, почали користуватися іменами, які прийшли з інших мов, і часто люди не знали їхніх значень. Могло бути так: Василь Кобиляча Голова.

Дітям пропонують зашифрувати у певний спосіб свої імена — кожен літеру позначити якимось малюнком і пояснити потім, чому намалювали саме так.

Тема 3. «Імена наших пращурів»

Програмовий зміст: познайомити дітей з утворенням східнослов'янських і давньоруських імен; розширити знання про народні традиції. Розвивати уяву.

Хід заняття

Вихователь: Ви вже знаєте, діти, як народжувались імена у прадавніх людей. А сьогодні я розповім вам, як називали своїх дітей наші пращури — люди, які в давнину жили на українській землі. Вони вірили в різних богів, пов'язаних з природою: у богів сонця, землі, грому. Вірили у слова-заклинання, обереги й вибирали серед багатьох назв одну, яку вважали найсприятливішою для дитини. Це ім'я стало допомагати їй зростати щасливою, оберігати від зла, і також навчати добрих учинків. Наприклад: Богдан — Богом даний, Любомир — живи в любові, Станіслав — буде славний.

Вихователь пропонує всім разом спробувати розшифрувати такі імена: Володимир, Ярослав, Ростислав, Світомир, Людмила, Мирослав, Словомир, Боголюб, Любомир, Творомир, Святослав, Ярололк, Святополк. Дає волю дитячій фантазії, й дошкільнята самостійно утворюють імена-обереги: Хорошдуш, Добробудь, Гарномир.

— А чи знаєте ви, що означають ваші власні імена? Ось послухайте й запам'ятайте: Дмитро — хлібороб, плід землі; Максим — найбільший; Оксана — чужоземний, заморський гість; Ганна — ласка, дарунок, врода; Ірина, Ярина — мир; Олександр — захисник; Олена — світло, сяйво, полум'я; Марина — людина моря; Віталій — життя; Віктор — переможець; Рая — слухняна; Інна — бурхливий потік.

Вихователь дає дітям завдання додому, намалювати своє ім'я, як вони його бачать. Розпитати батьків, чому вони обрали саме таке ім'я, щоб потім розповісти про це в дитсадку.

Тема 4. «Імена з інших мов»

Програмовий зміст: продовжувати знайомити дітей з історією різних імен; показати їхні українські варіанти; вчити вживати пестливі форми імен.

Виховувати дружні взаємини.

Хід заняття

Вихователь: Ми продовжуємо нашу подорож до Країни Імен. Ви вже знаєте, чому вас батьки назвали саме так? Хто ще не довідався про це, я скажу, що відповіли мені ваші мами й тата. У давнину було прийнято називати немовля ім'ям того християнського святого, чий день випадав на час його народження. Цей святий ставав опікуном, янголом-охоронцем дитини. Так, ім'я Іван означає: Бог помилював (дарунком — дитиною). Богдан означає те ж саме. Іванів багато в різних народів, тільки звучить це ім'я неоднаково: білоруською мовою — Янка, англійською — Джон, французькою — Жан, німецькою — Йоган (Ганс), литовською — Йонас, вірменською — Ованес, іспанською — Гуан (Хуан), італійською — Джованні, румунською — Йон, естонською — Юхан. А які форми має це ім'я в українців? Вихователь вислуховує відповіді дітей та узагальнює: Іванко, Івасик, Іваник, Іваночко, Іваненько, Івасенько, Івасечко, Івасюненко, Івасюнечко, Івасько, Іванець, Іванчик, Івашко, Івашечко, Ванько... Заохочує утворити пестливі форми інших імен.

Проводиться гра «Звернись пестливо». На середину виходить дитина. Всі по черзі звертаються до неї пестливою формою імені. (Повторювати названі форми не можна).

Тема 5. «Імена та народні свята»

Програмовий зміст: дати дітям уявлення про народні традиції, пов'язані з іменами.

Хід заняття

Вихователь: Я зараз прочитаю вам віршика про одного хлопчика, а ви помікуйте, чи є в нас хтось такий.

Упіймав Андрійко щуку

І злякався: - Ну й страшна!

Втік, вигукуючи звуки.

А які вгадайте? (а – а – а)

- Ні, в нас боягузів немає, бо саме ім'я Андрій у перекладі з грецької мови означає мужній, хоробрий.

Проводиться гра «Звернися лагідно». (Андрійку, Андрієчку, Андрієньку, Андрійчик, Андрусь, Андрунь, Андрусечку).

Вихователь: А тепер я розповім вам про одного чоловіка Андрія який жив дуже давно. Це святий апостол Андрій Первозваний. Він сповістив людям, що на Дніпрових горах буде велике місто, і для нього засяє ласка Божа. Андрій Первозваний поставив великий хрест, і тут згодом справді виросло чудове місто — Київ. З ім'ям цього апостол пов'язане поетичне народне свято, яке відзначається 13 грудня. Цього вечора хлопці та дівчата збиралися на чорниці, щоб покуштувати калити — прісного коржа, який символізував сонце.

Вихователь: Я вже говорила вам, що давні люди вірили в могутню силу природи. А щоб сонечко швидше оберталось у небі, вони виконували різні магичні дії: каталися на санях довкола села, й що швидше бігли коні, то швидше мало обертатися сонце, а отже, невдовзі прийде весна. Діти разом з вихователем пригадують іменні свята — святого Миколая, святого Валентина, Івана Купала та ін.

Тема 6. «Ім'я та професія»

Програмовий зміст: дати дітям знання про те, що чимало імен, які стали прізвищами, утворено від назв видів людської праці.

Хід заняття:

Заходить лікар Айболить: Добрий день, діти! Як ви дружно вітаєтеся! Впізнали мене? А знаєте, чому мене так називають? (Відповіді дітей).

Вихователь розповідає дітям: У давнину власним ім'ям ставала також назва виду праці дорослого: працював у полі — Селянин; будував мури — Муромець, робив дьоготь — Дігтьяр; м'яв шкури — Кожум'яка

Проводиться вправа «Придумай ім'я від професії»

Також з дітьми проводили такі ігри – вправи: вихователь (батько) починає речення, а дитина має його закінчити:

Я поважаю себе за те, що...

-Я дивуюся собі, коли...

- Я самостійний, бо...

-Я показую мамі, що я працьовитий, коли...

-Я хочу, щоб тато побачив, який я вправний. Для цього я...

- Мені хочеться довести бабусі, що я сумлінний, тому я...

- Я можу бути турботливим, бо...

- Я вмю поводитися культурно, адже я...

- Мені дуже шкода, що я..

- Я засмучуюся, коли..

- Мені неприємно, коли...

Намалюй свій найприємніший (найстрашніший) сон, використавши для цього кольорові олівці (фарби, фломастери). Розкажи, чи давно ці сни наснилися. Хто про них знає?

Вправа: «Прикуси язика» була спрямована на вправляння дошкільників в умінні стримуватися, коли: назовні рветься грубість, хочеться сказати комусь образливі слова, використавши принизливі або брутальні вислови;— відмовляєшся від обіцянки, яку дав, і намагаєшся видати чужу таємницю, виказати довірену тобі інформацію; схиляєшся на користь неправди, вдаєшся до брехні, хочеш обмовити когось; — намагаєшся під час суперечки застосувати заборонені прийоми (скарги, неточні оцінки, різні «підставки», хитрування).

Проводилися тематичні бесіди на такі теми:

Життя. Ти задоволений своїм життям чи ні? Чому? • Для чого ти живеш? • Чим собі подобаєшся? • Чого б хотів у собі позбутися? • Яким хочеш бути? • Яким тебе хочуть бачити (мама, тато, бабуся, вихователька, товариші)?

Ціна людини. За що цінують людину? • За що цінують тебе (дорослі, однолітки)? • Як ти дізнаєшся, високо чи низько тебе цінують? • Для кого ти найдорожчий у житті? Хто найдорожчий для тебе?

Досягнення. Чого ти досяг власними зусиллями? • Що тобі вдається найкраще? • Найгірше? • Що тобі треба, щоб досягти успіху? • Тобі частіше вдається чи не вдається добре впоратися із завданням? • Ти відчуваєшся щасливим (нещасливим), коли тобі вдалося (не вдалося) завдання?

Час життя (етапи біографії). Яким ти був, коли був маленьким? • Що цікавого (неприємного) трапилося, коли ти був маленьким? • З чого ти радів (засмучувався) сьогодні? • Що може відбутися з тобою приємного (неприємного), коли ти будеш школярем? • Чого ти чекаєш (боїшся) у дорослому житті? • Що може трапитися з тобою радісного (сумного), коли ти будеш стареньким? • До якого віку ти доживеш?

Простір життя (людські взаємини). Кого ти любиш (не любиш)? • Хто любить (не любить) тебе? За що тебе люблять (не люблять)? • Хто тобі байдужий? • Хто байдужий до тебе? • Як ти про це дізнаєшся? • Кому ти віддаси найкращу іграшку, найдорожчу річ? • Хто твій товариш? • Ти — хороший товариш?

Права. Які у тебе права (на що ти маєш право вдома, в дитячому садку)? • Що таке «безправна людина»? • Що означає «качати права»? • Чим відрізняються твої права від прав інших людей (дорослих, однолітків)? • У кого в сім'ї найбільше прав? • А в дитячому садку? • Яке твоє найдорожче право? • Чим відрізняються права хлопчиків і дівчаток? • Чи існує зв'язок між словами «право» і «правило»?

Обов'язки. Що таке обов'язок? • Які у тебе обов'язки в сім'ї і в дитячому садку? У кого в сім'ї обов'язків найбільше? • Які обов'язки для тебе приємні, а які — ні? • Чи можна жити без обов'язків? • Чим відрізняються обов'язки хлопчиків і дівчаток (чоловіків і жінок)? • Яку людину називають «необов'язковою».

Створюючи розвивальні умови для становлення у дошкільника ціннісного ставлення до себе як складової його соціальної компетентності, батьки та педагоги вдавалися до різноманітних засобів і прийомів, які сприяли оволодінню дитиною системою знань про власне «Я» та «Я» інших людей, допомагали їй у накопиченні життєво корисної інформації (на зразок такої: «не роби з мухи слона», «вдягай рожеві окуляри, коли сердита», «не воюй з вітряками», «час-від-часу перекодовуй свій «комп'ютер», «коли тобі недобре, займися чимось», «заведи звичку посміхатися», «забудь слово «не знаю», «схвалюй себе, якщо є за що», «підтримуй лише приємні розмови», «не залишайся наодинці з неприємностями», «іноді можна поступитися», «не чекай від інших забагато», «не можна бути досконалим в усьому» тощо), збагачували досвід реального прояву нею ціннісного самоставлення.

Ми прагнули не так подати готові для використання рецепти, як окреслити основні напрями і можливості внесення змін у тематику роботи із сучасними дошкільнятами, у форми й методи реформування їхнього життя в сім'ї та суспільному закладі. Переважна більшість схем-зразків розрахована на старших дошкільнят. Проте педагоги адаптували їх до молодших за віком дітей. Вихователі не можуть бути «чистими предметниками», які навчають дітей перед школою, вони насамперед — носії позиції морального прямостояння, яка відкриває дітям на початку їхнього життєвого шляху елементарні відомості про сенс людського буття, навчає бути уважними до власної природи, культивує вміння з увагою ставитися до інших «Я», формує базис особистісної культури.

Поряд із традиційними засобами ознайомлення старших дошкільників зі світом людей (екскурсії, зустрічі з цікавими людьми, етичні бесіди, заняття, спостереження, ігри соціальної тематики, читання художньої літератури тощо) нам прислужилися й такі виховні технології:

- уроки Добра і Краси, матеріалом для яких можуть слугувати етичні розповіді В. Сухомлинського;
- етичні казки;

- подорожі до Країни Милосердя;
- психотехнології (гмнастика почуттів, енергетичні вправи «Жива вода», «Серце на долоні», «Тепло рук друга»);
- ігрові технології («Квітка доброти», «Дзвіночки совісті», «Промінчик людяності»);
- ситуації морального вибору (порівняльні, оцінювальні, проблемні);
- складання родового дерева, розглядання фотознімків, документів, листів та інших родинних реліквій;
- проєктивні діагностичні методики («Моя сім'я», «Життя», «Добро», театралізовані вистави «Гостини», «Відвідини хворого», «Вітання з днем народження»).

Організовуючи виховну роботу, спрямовану на формування і розвиток адекватної самооцінки дошкільників, рекомендуємо вихователям завести на кожну дитину з перших днів її перебування у дошкільному закладі папку «Чим я особливий». Її має вести вихователь разом з батьками протягом усіх років перебування у дошкільному закладі хлопчика чи дівчинки. У ній зберігається все, що засвідчує особливість кожного вихованця – малюнки, аплікації, висловлювання, віршики, записи, спостереження за поведінкою тощо. Її дарують дошкільникові на прощання з дошкільним закладом.

Висновки до другого розділу

Процес становлення ціннісного самостворення в ранньому онтогенезі складний, триває довго, суперечливий, залежить від внутрішніх (психологічних) і зовнішніх (педагогічних) умов. Важливо, щоб батьки та педагоги опікувалися забезпеченням як перших, так і других, з користю для розвитку самосвідомості зростаючої особистості впливали на цей процес, підвищували рівень власної психолого-педагогічної освіченості.

Започатковуючи формувальний етап експерименту ми визначили умови, які впливають на своєчасність появи, інтенсивність розвитку та стабільність прояву ціннісного ставлення дошкільника до себе визначено.

Педагогічними умовами було визначено такі: реалізація дорослим в процесі спілкування з дошкільником особистісно орієнтованого підходу; ставлення до дитини як до самоцінної особистості через висловлювання довіри її можливостям, здатність рахуватися з її думкою; надання педагогом дитині права на помилку, повага її почуття гідності, вправлення у здатності виявляти самостійність, підтримка у стресових ситуаціях; вправлення в уміннях обґрунтовувати та відстоювати свою позицію, порівнювати себе з іншими, аналізувати наслідки вчинків для оточуючих тощо.

Ці умови стали своєрідним орієнтиром в організації виховної роботи. У практиці виховання дошкільників ми використовували різноманітні ігри, бесіди, малювання з метою привернути їхню увагу до самих себе, вправлення в умінні сконцентруватися на чомусь в собі (зовнішності, дії, настрої тощо), допомоги в оволодінні елементарними формами спостереження за собою в різних життєвих ситуаціях, навчання найпростішому самоаналізу, вироблення самооцінних суджень оптимістичного змісту та здатності порадіти за себе.

ВИСНОВКИ

Вивчаючи стан досліджуваної проблеми у психолого-педагогічній теорії та практиці, ми з'ясували, що формування в дитини з перших років життя соціально-комунікативної компетенції було і запишається однією з актуальних психологічних та педагогічних проблем. Встановлено, що входження дітей старшого дошкільного віку в широке соціальне середовище, фідбується шляхом формування в неї здатності зберігати своєрідність, становлення основ почуття самовартісності. У дослідженні визначається роль ціннісного ставлення зростаючої особистості до власного «Я» у процесі формування ціннісного ставлення до оточуючих людей - дорослих та однолітків.

Встановлено шляхом аналізу ціннісного ставлення дошкільника до себе як складової його соціальної компетентності, що однією з істотних відмінностей Базового компонента дошкільної освіти від попередніх програм є посилення уваги до несправедливо ігнорованої раніше сфери життєдіяльності особистості «Я сам», яка тісно пов'язана з новоутвореннями, специфічними для цього вікового періоду, і значною мірою впливає на становлення життєвої компетентності старшого дошкільника.

Оцінні судження рідних і близьких людей та індивідуальний досвід самостійної діяльності (успішної і не дуже) визначають характер ставлення дитини до себе. Переважання приємних вражень та позитивних оцінок дорослих сприяє формуванню у дитини високої думки про власну особу. І навпаки: надмірна кількість неприємних почуттів та негативних відгуків дорослих продукує у дитини невпевненість у собі. Процес оцінювання дорослим дитини передбачає усвідомлення ним своєї відповідальності за її особистісне зростання. Формування власного «Я», саморозвиток відбувається на фоні прийняття себе і цілісного позитивного ставлення до себе. Коли почуття негативні, виникає тенденція до міжособистісної руйнівної поведінки.

У ході експериментального дослідження встановлено, що вихователі не завжди опікуються тим, щоб створити кожній дитині такі умови, за яких вона зможе переживати різноманітні позитивні почуття: радість за свій успіх, задоволення власними діями тощо. Як правило, якщо вихователь організовує певну діяльність дитини, його турбує лише кінцевий результат, а й той шлях, яким вона йде до цього результату залишається поза увагою. Як наслідок, вихованець тільки чує від педагога, як важливо бути старанним, але не знаходить цьому підтвердження в умовах організації діяльності: можливості щось доробити, виправити, вдосконалити йому не дають.

Анкетування показало, що вихователі закладу дошкільної освіти вихованню особистісних цінностей у дітей не приділяють належної уваги. Робота, яка проводиться ними, не сприяє в достатній мірі розвитку у дошкільників позитивного бачення себе і світу. Вихователі ще недостатньо зорієнтовані на стиль продуктивно-творчої взаємодії з дітьми, їх активній самостійній діяльності. Пріоритетами залишаються стереотипи, зорієнтовані на опанування дітьми обсягу чітко означених знань, умінь і навичок.

Нами визначено педагогічні умови, які впливають на своєчасність появи, інтенсивність розвитку та стабільність прояву ціннісного ставлення дошкільника до себе, а саме:

реалізація дорослим в процесі спілкування з дошкільником особистісно орієнтованого підходу;

ставлення до дитини як до самоцінної особистості через висловлювання довіри її можливостям, здатність рахуватися з її думкою; надання педагогом дитині права на помилку, повага її почуття гідності, вправління у здатності виявляти самостійність, підтримка у стресових ситуаціях;

вправління в уміннях обґрунтовувати та відстоювати свою позицію, порівнювати себе з іншими, аналізувати наслідки вчинків для оточуючих.

Дібрані для вихователів опорні елементи виховання у дитини ціннісного ставлення до самої себе: різноманітні ігри, бесіди, малювання з метою привернути їхню увагу до самих себе, вправлення в умінні сконцентруватися на чомусь в собі (зовнішності, дії, настрої тощо), допомоги в оволодінні елементарними формами спостереження за собою в різних життєвих ситуаціях, навчання найпростішому самоаналізу, вироблення самооцінних суджень оптимістичного змісту та здатності поради́ти за себе.

Створено розвивальні умови для становлення у дошкільника ціннісного ставлення до себе як складової його соціально-комунікативної компетенції, батьки та педагоги вдавалися до запропонованих засобів і прийомів, які сприяли оволодінню дитиною системою знань про власне «Я» та «Я» інших людей, допомагали їй у накопиченні життєво корисної інформації.

Таким чином, можемо стверджувати, що визначені педагогічні умови і дібрані опорні елементи для виховання позитивно вплинули на вироблення у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до самого себе.

Проведене дослідження, звісно, не вичерпує всіх аспектів досліджуваної проблеми і не претендує на всебічне розкриття визначеної теми.

Так, подальшого вивчення потребують особливості підготовки майбутніх вихователів закладів дошкільної освіти до виховання у дітей старшого дошкільного віку ціннісного ставлення до самого себе.

Список використаних джерел

1. Авер'янова Г.М. Особливості соціалізації молоді в умовах трансформації суспільства / Г.М. Авер'янова, Н.М. Дембицька, В.В. Москаленко. К.: «ППП», 2005. 234 с.
2. Актуальні проблеми українського національного дошкілля /Л.В.Артемова, А.М.Богущ, Н.В.Лисенко, М.Г.Стельмахович. Івано-Франківськ, 1995. 242с.
3. Амонашвили Ш.А. Как живет дети? / Ш.А. Амонашвили. М.: Аспект пресс, 1975. 375 с.
4. Арушанова А. Организация диалогического общения дошкольников со сверстниками / А. Арушанова //Дошкільне виховання, 2001. № 5. 72 с.
5. Артемова Л.В. Щоб дитина хотіла і вміла вчитися / Л.В. Артемова // Дошкільне виховання, 2000. № 5. 72 с.
6. Артемова Л.В. Формирование общественной направленности ребенка-дошкольника в игре / Л.В. Артемова. К.: Вища школа, 1988.160 с.
7. Базовий компонент дошкільної освіти / наук. кер. А.М. Богущ, дійсний член НАПН України, проф. д-р пед. наук ; авт. кол.: Богущ А.М., Бєленька Г.В., Богініч О.Л. та ін. К., 2012. 26 с.
8. Бех І.Д. Особистісно зорієнтоване виховання: Науково-методичний посібник / І.Д. Бех. К.: ІЗМН, 1998. 204 с.
9. Василенко І.В. Соціальне виховання при взаємодії школи та сім'ї / Василенко І.В. // Проблеми сімейного та статевого виховання молоді: Науково-методичний збірник. К.: ІСДО, 1995. 252 с.
10. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад і гол. ред. В.Т. Бусел]. – К.; Ірпінь: ВТФ “Перун”, 2007. 1736 с.
11. Воспитание детей дошкольного возраста /Под.ред. Л.Н.Проколиенко. – К.: Вища школа, 1990. 368 с.
12. Вишневський О. Орієнтири національного виховання //Рідна школа1994. № 6. 82 с.

13. Гаспарова Е.М. Отображение социальных отношений в игре / Е.М. Гаспарова // Дошкільне виховання. 1984. № 8. 83 с.
14. Життєва компетентність особистості / Под ред. Л.В.Сохань, І.Г.Єрмакова, Г. М. Несен К.. Богдана, 2003. 276 с.
15. Інноваційні форми дошкільної освіти. Інноваційні форми дошкільної освіти - Дошкільна педагогіка - Підручники для студентів онлайн 52 http://stud.com.ua/17877/pedagogika/innovatsiyni_formi_doshkilnoyi_osviti#7
16. Кононко О.Л. Шкільна адаптація та психологічний вік / Кононко О.Л. // Початкова школа, 2002. №4. 75 с.
17. Кононко О.Л. Відстояти самоцінність дошкільного дитинства/ Кононко О.Л. // Дошкільне виховання, 2001. № 11. 84 с.
18. Кононко О.Л. Запорука особистісного зростання дошкільника / Кононко О.Л. // Дошкільне виховання, 1999. № 10. 85 с.
19. Кононко О.Л. Простір «Я»: реальність та життєва проблема / Кононко О.Л. // Дошкільне виховання, 2001. № 4. 78 с.
20. Кононко О.Л. Психологічний комфорт як умова морального становлення особистості / Кононко О.Л. // Дошкільне виховання, 1996. № 5. 75 с.
21. Кононко О.Л. Соціально-емоційний розвиток особистості (у дошкільному дитинстві) / Кононко О.Л. К.: Освіта, 1998. 225 с.
22. Кононко О.Л. Стратегічна мета виховання – життєва компетентність дитини / Кононко О.Л. // Дошкільне виховання, 1999. № 5. 78 с.
23. Кононко О. Л. Плекаймо у дітей життєдайне самоставлення / Кононко О.Л. // Дошкільне виховання. 2002. № 2. 82 с.
24. Корнієнко С. М. Сім'я як виховний колектив / С. М. Корнієнко // Початкова школа, № 9. 1985. 86 с.
25. Кравець В. Гендерна педагогіка / В. Кравець. Тернопіль : Джура, 2003. 416 с.
26. Кремінь В. Г. Освіта і наука України: шляхом модернізації (Факти, роздуми, перспективи)/ В. Г. Кремінь. К.: Грамота, 2003. 216 с.
27. Кремень В. Г. Філософія людиноцентризму в освітньому просторі / В. Г.

- Кремень – Тов. «Знання» України. К., 2011. 295 с.
28. Кузьменко В. Соціальна компетентність дошкільнят: особливості, показники та шляхи розвитку / В.Кузьменко // Дошкільне виховання, 2001. № 9. 84 с.
29. Кулачківська С.Є. «Віковий аспект психічного розвитку дитини дошкільника», Психічний розвиток дитини дошкільника. Навчальний посібник для педагогів. К.: Світоч, 2004. 75 с.
30. Лавриченко Н.М. Педагогіка соціалізації: європейські абрисы / Н.М.. Лавриченко. К.: Віра Інсайт, 2000. 444 с.
31. Ліфарєва Н. В. Психологія особистості : навчальний посібник. К. : Центр навчальної літератури, 2003. 240 с.
32. Лукашевич М.П. Соціалізація. Виховні механізми та технології: Навчально-методичний посібник / М.П..Лукашевич. К.: ІЗМН, 1998. 112 с.
33. Лукашевич М. Національній школі – соціологічні знання / Лукашевич М. // Соціальна педагогіка і адаптивність особистості: науково-методичне видання / Ред. Н. Журбенко / М. Лукашевич. Суми.: ВВП « Мрія»-ЛТД, 1994. 110 с.
34. Луценко І. Моделювання ситуацій спілкування / І.Луценко //Дошкільне виховання, 1999. № 5. 76 с.
35. Люблинская А.А. Детская психология / А.А. Люблинская. – М.: Просвещение, 1971. 415 с.
36. Маркова Т.А. Актуальные проблемы воспитания дошкольников в семье / Т.А. Маркова // Воспитание дошкольника в семье (Вопросы теории и методики). – М.: Педагогика, 1978. 231 с.
37. Маслоу Абрахам. Мотивация и личность / пер. А. М.Татлыбаевой. К. : PSYLIB, 2004. URL: <http://psylib.org.ua/books/masla01/txt03.htm>
38. Москаленко В.В. Соціальна психологія / В.В. Москаленко. К. : ЦУЛ, 2005. 624 с.
39. Мухіна В. Наш малюк та його Я / В. Мухіна // Дошкільне виховання, 2001 № 6. 76 с.

40. Никольская И.М. Психологическая защита у детей / И.М. Никольская, Р.М. Грановская. СПб. : Речь, 2006. 352 с.
41. Кравченко Т.В. Особливості виховання та соціалізації дитини в сучасній українській сім'ї / Т. В. Кравченко // Український соціум, 2004. № 2 (4). 102 с.
42. Обговорюється проблема: перехід на дванадцятирічне навчання // Дошкільне виховання, 2000. № 4. 68 с.
43. Общение со взрослыми у детей первых 7 лет жизни // Проблемы общей возрастной и педагогической психологии / Под ред. В.В.Давыдова. М., 1978. 252 с.
44. Основы дошкольной педагогики / Под ред. А.В.Запорожца, Т.А.Марковой. М.: Педагогика, 1980. 272 с.
45. Овчарова Р.В. «Практична психологія в початковій школі», казки у газеті / Р.В. Овчарова // Шкільний психолог, 2001. № 1–3.
46. Павелків Р. В. Вікова психологія : підручник. Вид. 2-е, стер. К. : Кондор, 2015. 469 с. URL: <https://textbook.com.ua/psihologiya/1473452495/s-26>.
47. Плохій З.П. Актуальні проблеми дошкільного виховання / З.П. Плохій // Дошкільне виховання, 1989. № 8. 74 с.
48. Поніманська Т.І. Люди і я. Світ дорослих як чинник соціалізації особистості дитини / Т.І. Поніманська // Дошкільне виховання, 1999. № 8. 75 с.
49. Поніманська Т. І. Дошкільна педагогіка: навч. посіб. для студ. вищих навч. закладів / Т.І. Поніманська. К.: Вид. дім «Слово», 2004. 456 с.

- 50.Поніманська Т. Виховання людяності: технологічний аспект / Т. Поніманська // Дошкільне виховання, 2008. № 4. 78 с.
51. Програма розвитку дитини дошкільного віку «Я у Світі» (нова редакція) / [наук. ред. та упоряд. О. Л. Кононко]. У 2 ч. К. : «МЦФЕР-Україна», 2014.
52. Психологічна енциклопедія / [автор-упорядник О.М. Степанов.] К: «Академвидав», 2006. 424 с.
53. Психологія особистості: Словник-довідник / За ред. П.П. Горностая, Т.М. Титаренко. К.: Рута, 2001. 320 с.
54. Рогальська І. П. Соціалізація особистості у дошкільному дитинстві: сутність, специфіка, супровід : монографія. К. : Міленіум, 2008. 400 с.
55. Сидельникова О.Д. Ціннісне ставлення до власного «Я» як чинник розвитку дитини дошкільного віку / О.Д. Сидельникова // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. Зб. наук. праць, Вип 16, книга 1, 2012. 321 с.
56. Соціальна педагогіка : словник-довідник / за заг. ред. Т. Ф. Алексеєнко. – Вінниця : Планер, 2009. 542 с.
57. Сухомлинський В. О. Серце віддаю дітям. Вибрані твори в 5 томах / В.О. Сухомлинський. Т. 3. Київ., Рад. школа, 1997. 278 с.
58. Сухомлинський В.О. Вибрані твори: В 5-ти томах / В.О. Сухомлинський. Т. 2. К.: Рад. Школа, 670 с.
59. Сухомлинська О. Сучасні цінності у вихованні: проблеми, перспективи / О. Сухомлинська // Шлях освіти. К., 1996.
60. Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды /Под ред. В.В.Давыдова, В.П.Зинченко. М.: Педагогика, 1989. 560 с.
61. Эльконин Д.Б. К проблеме периодизации психического развития в детском возрасте / Д.Б. Эльконин //Вопросы психологии, 1971. № 4.
62. Эльконин Д.Б. Кризис детства и основания проектирования формирования детского развития / Д.Б. Эльконин //Вопросы психологии, 1992. № 3-4. 230 с.

63. Эмоциональное развитие дошкольника: Пособие для воспитателей детского сада /Под ред. А.Д.Кошелевой. – М.: Просвещение, 1985. – 17.
64. Урунтаева Г. А. Дошкольная психология : учеб.пособ. для учащихся средних пед. учеб. заведений. 2-е изд. М. : Издательский центр «Академия». 1997. –366 с.
65. Формування базових якостей особистості дітей старшого дошкільного віку в ДНЗ : монографія / Г. Беленька, С. Васильєва, Н. Гавриш, В. Маршицька, С. Нечай, О. Остряньська, О. Полякова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Шкляр ; за заг. ред. О. Рейпольської. Харків : Друкарня «Мадрид», 2015. 330 с.
66. Ціннісні орієнтації дитини у дорослому світі : навч.-метод. посібник / Т. О. Піроженко, Л. І. Соловйова та ін. – К. : Вид. Дім «Слово», 2016. 248 с.
67. Щербань П. Психологія сучасної сім'ї та педагогіка сімейних взаємин / Щербань П. // Рідна школа, 2005. № 2.
68. Якименко Л. Родина та діти в Україні / Л. Якименко // Дошкільне виховання, 1995. № 6.
69. Anderson D. R. Educational television is not an oxymoron. The Annals of the American Academy of Political and Social Science, 557. 1998. (D).
70. Wrinpt J. C. Family television use and its relation to children's cognitive skills and social behavior / Wrinpt J. C., St. Peters, M., & Huston A. C. In: J. Bryant (Ed.). Television and the American family, 1990.